

MEGJEGYZÉSEK AZ ÉSZLELÉS FILOZÓFIAI FOGALMÁRÓL

ALTRICHTER FERENC

1. Vitathatatlan, hogy Márkus György „Az észlelés és a pszichofizikai probléma” című tanulmánya¹ az utóbbi évek egyik legjelentősebb hozzájárulása filozófiai irodalmunkhoz. S ugyanúgy, ahogy hajdanán Hume elolvasása Kantot felébresztette „dogmatikus szendergéséből”, Márkus tanulmányának gondos elolvasása mindannyiunkat számos új problémára, a marxista filozófián belül mind ez ideig kielégítően nem megválaszolt kérdésre ébreszt, vagy ébreszthet rá. Ezek a kérdések és problémák egy nagy és centrális jelentőségű kérdés, az ún. *test-lélek probléma* köré csoportosulnak. A test-lélek probléma természetesen a filozófia legrégebb kérdése. Márkus tanulmányának egyik legnagyobb érdeme éppen az, hogy erre a tradicionális filozófiai kérdésre próbál választ adni — a filozófiatörténet és a modern szakirodalom szinte egyedülállóan alapos ismeretének birtokában. Az itt következőkben azonban elsősorban nem a tanulmány általánosan elismert érdemeivel, hanem a — szerintem — vitatható megállapításaival akarok foglalkozni. Célom majdnem egészében negatív, azaz a test-lélek probléma, vagy ezen belül az észlelés-probléma pozitív megválaszolása helyett azt szeretném megmutatni, hogy Márkus megoldási javaslata hibás, és arra is rá szeretnék mutatni, hogy miért hibás a koncepció.

Negatív célom megvalósítása érdekében azonban néha pozitív megállapításokra is támaszkodom — a rendszeres kifejtés igénye nélkül. Ezek a pozitív megállapítások, mint látni fogjuk, elsősorban az általam helyesnek ítélt megoldási javaslat logikai határfeltételeit rögzítik, illetve írják körül.

I

2. a) A tanulmánnyal kapcsolatos ellenvetéseimet rögtön a probléma felvetésénél (I. 1. 217.) kezdem. A cikk legelején ugyan-

is azt olvashatjuk, hogy „Ez a tanulmány kísérlet egy olyan fogalmi séma igen vázlatos kialakítására és felrajzolására, amelynek keretei közt a neurofiziológiai tételek és az introspektív pszichikus állítások, beszámolók, illetve az e kijelentésfajták által leírt jelenségek viszonya tisztázható — legalábbis az észlelés jelenségét illetően. A pszichofizikai probléma megvitalásának ilyen, az érintett jelenségek egyik csoportjára, az észlelésre való korlátozása...” (217.) Az idézett rész kapcsán először is egy kérdés motoz a fejünkben, nevezetesen az, hogy miért kell kialakítani, felrajzolni egy ilyen konceptuális sémát? A kérdés jogosult, mert ha végigtekintünk a filozófia történetén, akkor azt látjuk, hogy azok a filozófusok, akik egy új konceptuális séma kidolgozásán fáradoztak, mindig leszögezték, hogy szerintük miért kell elvetni azt a sémát, amelyben mindannyian — s filozófiailag kevésbé öntudatos perceinkben még mi filozófusok is — gondolkodunk a világ dolgairól. Ez a kérdés azonban nem valamiféle velünk született gondolkodói konzervativizmus jele, hanem egy nagyon is mélyen fekvő racionalitás-igénnyől táplálkozik. Mert ha irracionális lenne elfogadni például — az állítást igazoló evidencia, bizonyíték hiányában — azt az állítást, hogy a „Marson négy lábú emberek vannak”, akkor minden bizonnyal megkérdőjelehetjük azt is, hogy mi indokolja, mi teszi szükségessé azt, hogy vessük el azt a fogalmi sémát, amelyben *de facto* gondolkodunk. Hol vezet ez a séma például ellentmondásokra, hol inkonzisztens, mikor és hogyan vezet ez abszurditáshoz stb.? Az ilyen és ehhez hasonló kérdésekre adott pozitív és helytálló válaszok természetesen már racionálisan indokolnák azt az igényt, hogy vessük el konceptuális sémánkat és helyettesítsük egy új, kijavított sémával.² Teljesen

¹ Márkus Gy.: Az észlelés és a pszichofizikai probléma; „Magyar Filozófiai Szemle”, 1968/2, 217–298.

² Fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a fogalmi sémánk alkalmazásával és segítségével tett állítások vagy állítás-csoportok igazságának vagy hamisságának kérdése nem azonos a konceptuális séma adekvátságának kérdésével. Fogalmi sémánk segítségével tehetünk *igaz* vagy *hamis* állításokat, bebizonyíthatjuk például, hogy bizonyos állítások k,

ehetséges és elképzelhető, hogy bizonyos esetekben, például a tudomány fejlődése következtében szükség van ilyen változtatásra. Márkus azonban adós marad annak kimutatásával, hogy a test-lélek probléma, vagy akárcsak az észlelés-probléma helyes megoldása valóban szükségessé teszi egy új konceptuális séma felrajzolását, kialakítását, másszóval adós marad annak a nagyon is elgondolható ténynek a kimutatásával, hogy meglevő konceptuális sémánk döntő jelentőségű pontokon inadekvát.

b) Van a probléma felvetésével és az idézett résszel kapcsolatban még egy nehézség. Az idézett részben ugyanis az általa kialakítandó fogalmi sémától Márkus azt követeli meg, hogy keretei között tisztázható legyen a neurofiziológiai *tételek* és az introspektív pszichikus *állítások*, *beszámolók*, illetve az e kijelentésképletek által leírt *jelenségek* viszonya. Nos, ha *állítások* viszonyát akarjuk tisztázni, akkor végső soron logikai, szemantikai — egy szóval *konceptuális* vizsgálódásokat kell végrehajtanunk. S ilyen esetben, ha ragaszkodunk ahhoz, hogy a meglevő *állítások*, illetve *állítástípusok*, meglevő fogalmak vagy fogalomtípusok meglevő, bár még nem ismert viszonyait vizsgáljuk és keressük, akkor nem teszünk mást, mint hogy igaz vagy hamis módon *leírjuk* konceptuális sémánk bizonyos vonásait. Ha azonban a meglevő *állításokat* vagy *állítástípusokat*, a meglevő fogalmakat vagy fogalomtípusokat új konceptuális viszonyokba akarjuk helyezni, elrendezni, akkor lényegében javaslatot teszünk egy új konceptuális séma *bevezetésére*. S a filozófia, az adott esetben a test-lélek probléma, illetve az észlelés-probléma történetében mindkét lehetőségre szép számmal találunk példát.

Másként áll azonban a helyzet, ha nem a neurofiziológiai és a pszichikus *állítások*, hanem a neurofiziológiai és a pszichikus *jelenségek* viszonyát akarjuk tisztázni. Ilyen esetben ugyanis természetudományos, *faktuális* vizsgálódások kell folytatnunk; megfigyeléseket kell végeznünk, magyarázó hipotéziseket kell felállítanunk, amelyek logikai következményeit a továbbiakban ismét csak megfigyelésekkel kell ellenőriznünk stb. S ez természetesen a

szaktudós kompetenciájába eső feladat, ha ugyanis a megfigyelések azt mutatják, hogy például a *nervus opticus* topológiai és információ áteresztési sajátossága és a látás ilyen és ilyen meghatározott viszonyban van, akkor nincs az a filozófus, aki *pusztán* filozófiai megfontolásai alapján más viszony elfogadására készítheti vagy kényszerítheti a szaktudóst.

Úgy tűnik a fentiek alapján, hogy igen nehezen képzelhető el egyetlen olyan fogalmi séma, amelynek keretei között tisztázni lehet a mondott *állítások*, illetve az említett *jelenségek* viszonyát. Egy ilyen sémának ugyanis egyidejűleg kellene konceptuális és faktuális természetűnek lennie, ami, azt hiszem, logikai lehetetlenség.³

3. a) Ha helytálló a 2.-ben levont következtetésem a konceptuális és a faktuális kérdések keveredésére vonatkozóan, akkor érthető az is, hogy miért találkoznunk a tanulmány elején a test-lélek probléma kétféle felvetésével, két különböző megfogalmazásával. A fent idézett helyen a pszichofizikai probléma — amit Márkus a test-lélek problémával azonosnak tekint — lényegében a *neurofiziológiai tételek* és az *introspektív pszichikus állítások* viszonyára vonatkozó problémaként szerepel. Ugyanabban az idézetben ugyanaz a probléma a *megfelelő jelenségek* viszonyaként van felvetve. Az első megfogalmazás a test-lélek problémát minden bizonnyal *konceptuális kérdésként*, a második pedig *faktuális kérdésként* veti fel. De találhatunk a tanulmányban olyan helyet is, amely a fentínél egyértelműbben mutatja, hogy Márkus a test-lélek problémát faktuális kérdésnek (vagy ennek is) tartja. Az I. 2.-ben (218—219.) ugyanis azt olvashatjuk, hogy „A pszichofizikai probléma annak a kérdésnek fogalmi tisztázását követeli, mi a viszony a fizikai, elsődlegesen a magasabb állati organizmusokban és az emberi testben lejártszódó fizikai folyamatok és az e szervezeteknek (introspekció vagy viselkedésük megfigyelése alapján) tulajdonított pszichikus-mentális képességek, jelenségek között.”

Azt hiszem, teljességgel jogosult, szükséges és értelmes dolog felvetni a koncep-

amelyeket idáig szilárdan igazaknak gondoltunk, hamisak, vagy hamisnak elfogadott állításról kimutathatjuk, hogy valójában igazak — anélkül, hogy ezzel egyáltalán érintenénk fogalmi sémánk adekvátságának kérdését. Az igaz vagy hamis állítások *lehetősége*, mint ezt Kant nagyon jól látta, *előfeltételezi* egy adekvát konceptuális séma *létezését*. A konceptuális séma tehát — durva közelítésben — azoknak a *szabályoknak* az összessége, amelyeket gondolkodásunk során követünk és az esetek többségében egyáltalán nem tudatosan alkalmazunk.

³ A fenti érvelés és konklúzió felhasználja és előfeltételezi azt az egyáltalán nem triviális megállapítást, hogy van valamilyen különbség a konceptuális és a faktuális kérdések között. Mint jól ismeretes, Quine, „Two Dogmas of Empiricism” c. tanulmányában („From a Logical Point of View” kötetében, Harper, New York 1962, 20—46.) frontális támadást intézett e megkülönböztetés ellen. Frontális támadását azonban nemskora ugyanilyen frontális ellentámadások követték, amelyek konklúziója az, hogy Quine-nak nem sikerült igazolnia, hogy nincs ilyen különbség. Sőt, ilyen különbség akármennyire relatív, precízen körül nem határolható legyen is ez, vagy akármennyire „dogma” legyen is ez, ténylegesen van. (Vö. pl. H. P. Grice — P. F. Strawson: In Defence of a Dogma; „Philosophical Review”, LXV. (1956.) 141—158.)

tuális kérdést, és teljesen jogosult, szükséges és értelmes dolog felvetni a faktuális kérdést is, viszont teljességgel jogosulatlan, szükségtelen és sajnós, értelmetlen dolog is állandóan mixelni a kétféle kérdést. Az egész tanulmányt végigkíséri a kétféle kérdés közötti oszcillálás, a kétféle kérdés állandó keveredése, s logikai szempontból csak eme keveredéssel szemben támasztható kifogás.

b) Az itt következő néhány megjegyzésben elsősorban a konceptuális kérdésként felfogott test-lélek problémával, illetve észlelés-problémával szeretnék foglalkozni; pontosabban szólva, avval szeretnék foglalkozni, amit Márkus a konceptuális kérdésként megfogalmazott problémákról mond. S ez egyben azt is jelenti, hogy egyáltalán nem értem azt, amit Márkus a faktuális kérdésként felfogott test-lélek problémával, illetve észlelés-problémával kapcsolatban mond, ismertet vagy bírál.

Ennek az „önmérséklet”-nek mindenkéltől az az oka, hogy megítélésem szerint Márkus pozitív koncepciója, megoldási javaslata is elsősorban konceptuális természetű. Véleményem szerint, Márkus koncepciójának *középponti része* ugyanis éppen-séggel bizonyos állítások viszonyára vonatkozó fejtegetése. Viszont úgy tűnik, hogy az itt következő megjegyzések — amelyek akár helytállóak, akár nem, mindenképpen csak a konceptuális problémára vonatkoznak — érvényessége vagy érvénytelensége független attól, hogy interpretációm valóban helyes-e, független tehát attól, hogy Márkus koncepciójának valóban középponti része-e az állítások viszonyára vonatkozó fejtegetése.

II

4. Mindenekelőtt néhány szót szeretnék szólni az ún. azonosságelméletről. Az azonosságelmélet, mint ez jól ismeretes,⁴ a test-lélek probléma megoldása szándékozott lenni, bár érvényességét Smart először csak egy bizonyos típusú „mentális” állapotra (ún. *érzékletekre*) korlátozta. Az azonosságelmélet, s ez is jól ismeretes, azt állítja, hogy bizonyos pszichikus állítások és bizonyos neurofiziológiai állítások *referenciálisan* megegyeznek.

a) Mielőtt konkrét példán megmutatnám, hogy mit is jelent az ilyen típusú állítások referenciális megegyezése, érdemes egy kicsit elidőzni a *referencia* filozófiai-logikai fogalmánál, hiszen számos probléma forrása éppen a *referencia* fogalmának tisztázatlansága. Nyilvánvaló, hogy ami-

kor olyan állításokat teszünk, hogy „A tollam piros”, „A tőlem balra levő férfi kopasz”, „A Waverley szerzője nagy író volt” stb., akkor bizonyos kifejezések segítségével kiválasztunk, kijelölünk egy bizonyos dolgot a sok közül, és erről a dologról állítunk valamit egy bizonyos más kifejezés segítségével. Az a kifejezés, amelynek segítségével kiválasztjuk, kijelöljük az illető dolgot, amelyről valamit predikálni akarunk, *referenciális funkciót* tölt be. Referenciális funkciót igen széles skálán elterülő kifejezések tölthetnek be, például tulajdonnevek, meghatározott leírások, bonyolult mondatok stb. Világosan kell látnunk, hogy egy terminusról önmagában nem vethető fel az a kérdés, hogy mi a referenciája. Hogyan kellene és lehetne ugyanis megválaszolni azokat a kérdéseket, hogy mi a „piros”, a „szűrő fájdalom”, a „töltőtoll” terminusok referenciája? S bár megkérdeshetjük, hogy mi ezen terminusok *extenziója* (a velük jelölhető, kijelölhető dolgok osztálya), nem kérdezhetjük meg, hogy mi a referenciájuk. A referenciájukat firtató kérdésre csak egyetlen értelmes válasz adható, mégpedig az, hogy a kérdés értelmetlen. De azt is világosan kell látnunk, hogy ha behelyezzük ezeket a kifejezéseket, ezeket a szavakat egy *beszédkontextusba*, például olyanformán, hogy „A szűrő fájdalom, amit tegnap éreztem, mára már elmúlt”, vagy „A töltőtollam, amit épp most vettem, eltört” stb., akkor már értelmes dolog lesz a referencia fürkészése, hiszen ilyen összefüggésekben az említett kifejezések valódi *referenciális funkciót* töltenek be.

Azonos kifejezésekkel természetesen referálhatunk *különböző dolgokra*, és különböző kifejezésekkel referálhatunk *azonos dolgokra*. Például „a kollégám” kifejezéssel nagyon sok különböző embert jelölhetünk ki, akiről azután valamit mondani szándékozunk, s a „Walter Scott” tulajdonnével minden bizonnyal ugyanarra a dologra referálunk, mint „a Waverley szerzője” leírással. Ha például azt mondjuk, hogy „A Waverley szerzője nagy író volt”, és azután azt mondjuk, hogy „Walter Scott nagy író volt”, akkor *azonos dologról* mondtuk ki *ugyanazt*, bár más kifejezésekkel jelöltük ki ezt a dolgot. Röviden szólva, azonos állításokat teszünk, még ha a mondat, amellyel az állításokat tettük és a mondat értelme különböző is volt.

Amíg, ha azt mondjuk, hogy „Walter Scott nagy író volt”, majd azt mondjuk, hogy „A Waverley szerzője már meghalt”, vagy azt szögezzük le, hogy „Az Ivanhoe

⁴ Az azonosságelmélet rövid összefoglalására nézve lásd szerző „Defenzív materializmus” (I., Világosság 1968/8–9, 466–469, II., Világosság 1968/12, 712–717.) c. cikkét, amelyből az elmélet főbb téziseinek összefoglalása mellett az elmélet körül kialakult vitákról is képet kaphatunk.

szerzője ki nem állhatta a történelmet”, akkor három különböző mondat segítségével teszünk három különböző állítást egy és ugyanazon dologról, egy és ugyanazon személyről. Mászóval, bár eltérő kifejezések segítségével referáltunk az illetőre, de ugyanarról az illetőről mondtunk ki mindhárom esetben valamit. A három állítás tehát referenciálisan megegyezik. Az állítások referenciális egyezéséből természetesen nem következik sem az állítások azonossága, sem pedig a megfelelő mondatok értelmének azonossága.

b) Szükséges volt ez a kis kitérő a referenciális azonosság fogalmára, mert az azonosságelméletben ez a fogalom központi helyet foglal el. Az azonosságelmélet ugyanis bizonyos állítások referenciális azonosságát szögezi le. Ha például azt mondjuk, hogy „A szűró fájdalom, amit tegnap éreztem, mára már elmúlt”, akkor az azonosságelmélet szerint ez az állítás referenciálisan megegyezik egy neurofiziológiai állítással, például „Az idegrendszerem ilyen és ilyen (neurofiziológiai fogalmak segítségével megadható) tegnapi állapota így és így változott meg.”

Az ilyen referenciális azonosságokon keresztül az azonosságelmélet képviselői szerint el lehet jutni egy faktuális azonossághoz, nevezetesen a „fájdalom” és az „ilyen és ilyen neurofiziológiai állapot” extenzionális azonosságához, amely természetesen empirikus, megfigyelésekkel ellenőrizhető, tudományos hipotézis. Smart, akitől az elképzelés származik, először csak a „fájdalom”-hoz, „düh”-höz hasonló dolgokra akarta kiterjeszteni az azonosságot,⁵ az elmélet többi képviselője már így értelmezi az észlelési állításokat is.⁶

5. Mint minden elmélettel, így az azonosságelmélettel kapcsolatban is az első kérdés az, hogy helytálló-e vagy sem. Márkus véleménye az, hogy az elmélet nemcsak hibás, hanem „teljesen érdektelen”, „abszolút felesleges”. (229.) Természetesen Márkus György nem áll egyedül azzal a véleményével, hogy az azonosságelmélet rossz, hibás koncepció. Sokan sokféleképpen próbálták már cáfolni az „identitás”-elméletet. Az I. 3.-ban Márkus megemlíti egy konceptuális, logikai természetű ellenvetést, amelyet az azonosságelmélettel kapcsolatos szakirodalomban többen is az elmélet tarthatatlansága mellett szóló egyik legerősebb érvként tartanak számon. Márkus véleménye szerint azonban ez az ellenvetés nem elégséges az azonosságelmélet logikai lerombolásához. Egy kis időre tegyük most félre ezt a konklúziót és nézzük az ellenvetést —

ahogy Márkus bemutatja ezt —, és nézzük meg azt a módot is, ahogyan Márkus elveti az ellenvetést.

a) Az ellenvetés szerint az introspektív pszichikus beszámolókat *privát jellegűek* (222.), amíg a fizikai tárgyak, s köztük az idegrendszer sajátosságairól szóló állítások *publikusak*. S e különbség miatt lehetetlen az azonosítás. Nos, az első probléma a 222—223. oldalon közölt ellenvetéssel kapcsolatban az, hogy a *privát* és a *publikus* állítások megkülönböztetésének szövegszerűen kimutatható két eltérő jelentése van. Azt olvashatjuk ugyanis, hogy „ez (már-mint a *privát* jelleg — A. F.) elsősorban abban jelentkezik, hogy e kijelentések igazságának tekintetében a szubjektum *végső gnoszeológiai autoritással* bír: az „őszinte” introspektív beszámolókat semmiféle külső, mások számára is elérhető evidencia alapján nem lehet megcáfolni”. (222.) Bizonyos evidenciák, bizonyítékok alapján történő cáfolhatóság vagy igazolhatóság kérdése *episztemológiai kérdés*, s ha ennek figyelembevételével megkülönböztetjük meg a *privát* és a *publikus* kijelentéseket (jelen cikk terminológiája szerint: állításokat), akkor a megkülönböztetés minden bizonnyal *episztemológiai jellegű*. Egy mondatnál később azonban a következő olvasható: „... a saját érzeteimre stb. vonatkozó kijelentések ... nem lehetnek tévesek, azaz ha igaznak hiszem őket, igazak is, és logikailag lehetetlen, hogy bárki más megcáfolja ezeket. Márpedig ... a két kijelentéstípusnak ez a logikai különbsége ...” (223.) Itt a *privát* és *publikus* állítások megkülönböztetése már *logikai jellegű* különbségre utal. Úgy tűnik, hogy a tanulmányban nincs eldöntve, hogy logikai-e ez a különbség vagy episztemológiai. I. 3. bizonyos részei azt mutatják, hogy Márkus logikai különbségként fogja fel, I. 3. más részei alapján hajlamosak vagyunk azt hinni, hogy „csak” episztemológiai különbségről van szó.

b) Az azonosságelmélettel szembeni ellenvetés — véleményem szerint — leglényegesebb premisszája Márkus megfogalmazásában a következő: „... a két kijelentéstípusnak ez a logikai különbsége nem magyarázható meg mással, csak annak a feltételezésével, hogy *különböző* tárgyra vonatkoznak, s így egymással való helyettesítésük, empirikus azonosításuk logikailag lehetetlen”. (223.) Márkus az ellenvetésnek ezzel a premisszájával nem foglalkozik, hanem csak a *privát*—*publikus* megkülönböztetés viszonylagos vagy abszolút voltával. Pedig úgy tűnik, hogy konklú-

⁵ Vö., Smart, J. J. C.: Sensations and the Brain Processes; „Philosophical Review”, LXVIII. (1959.) 141—157.

⁶ Vö. pl. Hocutt, M.: In Defence of Materialism; „Philosophy and Phenomenological Research”, XXVII. (1967.) 366—385.

ziója, amely szerint az ellenvetés nem elégséges az azonosságelmélet logikai lerombolásához, és amellyel teljes mértékben egyetértek, éppenséggel a most idézett premissza hibáságából következik, s nem pedig a privát – publikus megkülönböztetés abszolút vagy viszonylagos voltából. Sőt, úgy tűnik, mintha maga Márkus is elfogadná ezt a premisszát. Amikor azt írja, hogy „Ha, a „privát” és „publikus” kijelentések (s ezen keresztül tárgyak) különbsége valóban végső és abszolút jellegű, akkor ez az ellenvetés valóban igen meggyőző” (223.), akkor nem tudunk másra gondolni, csak arra, hogy ebben a premisszában nem talál kifogásolni valót.

Ha Márkus valóban elfogadja ezt a premisszát, akkor valami egészen fundamentálisan téves állítást fogad el. Ha ugyanis ez a „különböző tárgyakra való vonatkozás” azt jelenti (és mi mást jelenthetne?), hogy a kétféle állítás *logikai szubjektuma* más, hogy a kétféle állításban *másról* mondunk ki valamit, azaz ha ez a *referenciák* különbségét jelenti, akkor hiba feltételezni, hogy az állítástípusok különbsége logikai szubjektumaik különbségével magyarázható. Például a „Juli itt van ma este” és a „Juli vagy itt van ma este, vagy nincs” (lehetséges folytatása: „mindkét lehetőséggel számolnom kell”) logikai szempontból igencsak különböző állítás, de nehéz, sőt egyenesen lehetetlen lenne logikai különbségüket különböző tárgyakra való vonatkozásukkal magyarázni. Mindkét esetben a „Juli” tulajdonnév valódi referenciális funkciót tölt be, mindkét állítás azonos személyre vonatkozik, ezért logikailag lehetséges és ténylegesen igaz is, hogy logikai szempontból különböző állítások (kijelentések) azonos dolgokra vonatkoznak. A privát és publikus állítások – még ha különbségük logikai természetű is – vonatkozhatnak azonos tárgyakra.

Ha a privát és publikus megkülönböztetése nem logikai, hanem episztemológiai természetű, akkor azt mondhatjuk, hogy állítások, vagy állítástípusok episztemológiai különbségeit még nehezebb különböző tárgyakra való vonatkozásukkal magyarázni, és még inkább lehetséges, hogy episztemológiailag különböző állítások azonos dolgokról szólnak, azonos tárgyakra vonatkoznak.⁷

Az azonosságelmélettel szembeni ellenvetés ezen premisszája – amely egyébként kísértetiesen hasonlít az *unum nomen, unum nominatum* jelentéskoncepcióhoz – fundamentálisan hibás, s ezért nem elégsé-

ges az ellenvetés az „identitás”-elmélet lerombolásához.

c) Márkus azonban *más módon* veti el az ellenvetést. Ez a mód a privát és a publikus állítások megkülönböztetésének relativizálására támaszkodik, s több mint problematikus.

Először is, Márkus bizonyos helyeken (223.) nem tagadja, hogy van, *létezik* egy ilyen különbség (bár, mint említettük, nem szögezi le egyértelműen, hogy logikai-e vagy episztemológiai-e ez), csak e különbség feltételezett végső és abszolút voltát vonja kétségbe.

Másodszor, ha valóban létezik ez a különbség – bármennyire viszonylagos is – és ha ez a különbség „nem magyarázható meg mással, csak annak a feltételezésével, hogy *különböző tárgyakra* vonatkoznak...” (223.), akkor nagyon nehéz belátni azt, hogy miként következik az azonosságelmélettel szembeni fenti ellenvetés jogosulatlanságát állító konklúzió.

Harmadszor, vannak az I. 3.-ban bizonyos passzusok, amelyeknek alapján hajlamosak vagyunk azt hinni, hogy Márkus nem egyszerűen csak relativizálni akarja a megkülönböztetést, hanem magának a megkülönböztetésnek a létezését vonja kétségbe. Ha ugyanis az introspektív beszámolókat privát jellege „... elsősorban abban jelentkezik, hogy e kijelentések igazságának tekintetében a szubjektum *végső gnoszeológiai autoritással bír*: az „összinté” introspektív beszámolókat semmiféle külső, mások számára is elérhető evidencia alapján nem lehet megcáfolni” (222.), akkor az a tény, hogy „Általában véve a mindennapi érintkezés reális gyakorlatában a pszichikus állapotokról szóló introspektív beszámolókat mások gyakran felülbírálják és elvetik – s nemcsak a beszélő részéről elkövetett tudatos hazugságra való hivatkozással” (223–224.), minden bizonnyal a privát versus publikus megkülönböztetés *elvetése* és nem pedig relativizálása mellett szól. Van még egy rész az I. 3.-ban, amely szintén ezt látszik alátámasztani. Márkus végig az egész cikkben, ez előtt is, ez után is mindig introspektív kijelentésekről beszél, ami azt a gyanúkat támasztja alá, hogy az introspektív beszámolókat valódi *kijelentéseknek, állításoknak* tartja. De ha „... az introspektív kijelentések privát és inkorrigibilis jellegének elfogadásáért ... meglehetősen súlyos árat kellene fizetni – valószínűleg nem kevesebbet, mint annak elismerését, hogy ezek *nem kijelentések* e szó elfogadott értelmében” (224.), akkor úgy tűnik, hogy ezen keresztül is a

⁷ Bizonyos esetekben *lehet* igaz az, hogy a logikai szubjektumok különbsége maga után von bizonyos episztemológiai különbségeket, de ez *általában nem igaz*.

privát versus publikus megkülönböztetés léte válik vitatottá. S a megkülönböztetés létének tagadása természetesen összeegyeztethetetlen azzal, hogy Márkus fentebb akceptálta a megkülönböztetést, és csak „végső és abszolút” jellegét tartotta vitatotának.

Negyedszer, nem túl meggyőző az, ahogyan Márkus érvel a megkülönböztetés viszonylagossága mellett. Márkus Feyerabendet követő érvelése lényegében két részre osztható; az egyik részben Márkus meg akarja világítani, hogy a „gnoszeológiai autoritás” *minek a következménye*. Azt olvashatjuk, hogy „... az introspektív beszámolókat jellemző közvetlen és „végső” gnoszeológiai autoritás egyszerűen ... annak a következménye, hogy e kijelentések ... valójában igen alacsony empirikus (retro- és prediktív) tartalommal bírnak. Ugyanis pl. abból az „*inkorrigibilisnek*” tételezett introspektív kijelentésből, hogy „én most valami barnát látok”, ismereteink mai szintjén szinte semmi sem következik — nemcsak a külső anyagi világ tárgyaira, tulajdonságaira vonatkozólag, hanem a beszélő szubjektum viselkedése, sőt megelőző, ill. későbbi pszichikus állapotai tekintetében sem.” (223.) Teljesen igaz az, hogy az idézetben említett állításból semmi sem következik az említett dolgokra vonatkozóan, de ez csak azért van így, mert *egyetlen* állításból tényleg lehetetlen bármilyen új dolgot kikövetkeztetnünk. Más állítások hozzáadásával azonban sok mindent következtethetnénk a mondott állításból. S így az állítás retro- és prediktív tartalma, amely sohasem önmagában jellemez egy állítást, hanem mindig *más állításokkal* való kapcsolatában, függni fog attól, hogy *milyen* állításokat adunk hozzá az idézethez. Ez a magyarázat természetesen relativizálja a privat versus publikus megkülönböztetést, de olyannyira relativizálja, hogy meg is szünteti, mivel alkalmas, megfelelő állítások megválasztásával bármikor elérhetjük azt, hogy egy „privát” állításnak pont akkora retro- és prediktív tartalma legyen, mint egy „publikus”-nak, s ekkor megkülönböztetésük értelmét veszti. Ennek a magyarázatnak a logikai következménye tehát az, hogy az említett különbség nem létezik, s ez megint ellentmond annak, hogy Márkus fentebb akceptálta a megkülönböztetést, és csak relativizálni akarta.

A Feyerabendet követő érvelés másik része egy rendkívül fontos problémára hívja fel figyelmünket. Márkus azt írja, hogy „... az introspektív beszámolókat jellemző közvetlen és „végső” gnoszeológiai autoritás az általuk leírt állapotok relatív nem-ismeretének, a „háttér”-ismeretek

hiányának történeti függvénye...” Ezek a háttér-ismeretek — mint később olvashatjuk — éppenséggel a megfelelő tudományos ismereteket jelentik, s amilyen mértékben a tudományos ismeretek növekednek, gazdagodnak, olyan mértékben kellene eltűnnie a „gnoszeológiai autoritás”-nak. A privat versus publikus megkülönböztetés tehát relatív a tudomány fejlődéséhez viszonyítva. Nem akarunk itt ebbe a problémába részletesen belemenni, amely végső soron a tudomány és a mindennapi tudat viszonyának kérdése, mert filozófiai fontossága miatt külön tárgyalást igényelne, de hazudnánk, ha azt állítanánk, hogy létezik valamennyire is kielégítő, helyes megoldása. Viszont az, aki fenn akarja tartani a privat versus publikus megkülönböztetést, nem mondhatná-e válaszul azt, amit Descartes és Spinoza a Napról mondott?

d) Végül néhány szót a privat versus publikus megkülönböztetéséről. Megítélésem szerint, van valamilyen különbség az egyes szám első személyű pszichikus állítások (szándékosan nem mondtam *introspektív* állítást, mert ez előfeltételezné az introspekciót, mint a „pszichikum”, a „lélek” *megismerése* sajátos módjának elfogadását, amit itt nem részletezhetők okok miatt tagadni szeretnék) és a materiális tárgyakra, ezek tulajdonságaira vonatkozó állítások között. Csakhogy ez a különbség nem jellemezhető a „privát” és a „publikus” fogalmaival.

Ha például olyasmiket állítunk, hogy „Alig látok a dühtől”, vagy „Szomorú vagyok, mert csalódtam benned”, vagy „Azt hiszem, hogy X. Y. végül is nem érti a kérdést”, vagy „Látok egy kutyát” stb. stb. — s ezek mind egyes szám első személyű pszichikus állítások —, akkor ezek minden bizonnyal különböznek *valamiféle módon* az olyasféle állításoktól, hogy „A tollam eltörött”, „A szobában valaki jár-kál”, „A vonat már megint késik”, „Már megint fogytam öt kilót” stb. Nem könnyű azonban megmondani, hogy *milyen módon* különböznek. A különbség, azt hiszem, az állítások igazságának vagy hamisságának *el döntésében* rejlik. Ahhoz ugyanis, hogy meggyőződhessünk arról, hogy a tollam valóban eltörött, *megfigyeléseket kell végeznünk, használnunk kell érzékszerveinket*, mert enélkül nem lehetséges dűlőre jutni az állítás igazságát vagy hamisságát illetően. Másként áll azonban a helyzet, ha egyes szám első személyű pszichikus állításokat teszünk. Miféle megfigyeléseket kellene végeznem például nekem ahhoz, hogy eldöntsem, hogy szomorú, dühös, csalódott vagyok-e vagy sem? Hogyan kellene használnom érzékszerveimet ahhoz,

hogyan döntsem, fáradt, szomorú, csalódott: stb. vagyok-e vagy sem? Ha valaki például tükörbe néz, egészen biztos, hogy nem azért teszi, hogy azután nyugodt lelkiismerettel kijelenthesse: „Megfigyeltem magam, használtam a szemem és ennek segítségével diűlőre vittem azt a kérdést, hogy csalódott vagyok-e vagy sem; igen, csalódott vagyok, láttam magam a tükörben, s ez meggyőzőtt arról.” Mélységesen irreleváns, szükségtelen és abszurd lenne, ha így akarnánk eldönteni az egyes szám első személyű pszichikus állítások igazságát. Úgy tűnik tehát, hogy az ilyen állítások esetében nem szoktunk, nem kell, és nem is lehetséges megfigyeléseket végeznünk.⁸ Ha azonban egy pszichikus predikátumot másvalakiről állítunk, azaz ha nem önmagunkra, hanem másokra vonatkozó pszichikus állítást teszünk, ha például azt mondjuk, hogy „A szomszédom iszonyúan dühös”, akkor szintén megfigyelésekre, az érzékszervek használatára van szükségem (például hallanom kellene „dühörgő hangjait szavának” stb.) az állítás igazságának eldöntéséhez. Ebből a szempontból tehát a másokra vonatkozó pszichikus és a materiális tárgyakra vonatkozó „normális” állítások között nincs különbség.

A jelzett különbség azonban, mint említettük, nem azonos a privát, illetőleg publikus állítások különbségével. S ezért nem túl szerencsés ide bevezetni az ún. *privát-nyelv problémát*. (Vö. 224.) Az ún. *privát-nyelv probléma*⁹ a szavak jelentésével, a mondatok értelmével és nem az egyes szám első személyű pszichikus állítások igazságával vagy hamisságával, illetve az igazság vagy hamisság eldöntésével kapcsolatos. A tradicionális filozófiában és elsősorban a brit empirizmus skolasztikus és teljesen metafizikus észlelés- és nyelvelméletében (pl. Lockénál) a két kérdés

szorosan összefonódott, ami, hacsak nem akarunk egy *argumentum ad traditionem*et bizonyító erejűnek elfogadni, még nem elégséges alap ahhoz, hogy mi is összeötvözzük a két problémát.¹⁰

6. Márkus fő ellenvetése az azonosságelmélettel szemben¹¹ az I. 5.-ben olvasható: „Az „érzet” (érzékelés) és „észlelet” (észlelés) fogalmi közt — ezek szokásos *filozófiai* használatában — az alapvető különbség abban áll, hogy míg a saját észleleteimre, észlelési állapotaimra vonatkozó állítások (pl. „Látok egy barna asztalt” mint észlelési kijelentés), „evidenciaként” szolgálhatnak és szólnak a megfelelő „tárgnyelvi”, a külső anyagi tárgyakra vonatkozó megfigyelési kijelentések elfogadásához (pl. „Egy barna asztal van (a fizikai térben) előttem”), addig az érzetekre vonatkozó kijelentések („Egy barna kiterjedést érzékelek” vagy „látómezőmben egy barna színű alakzat van” stb.) ezt a funkciót nem *tölthetik* be. Azaz az észlelési kijelentések olyan belső állapotokról szóló beszámolóik, amelyek meghatározott *objektív* megismerési igényt támasztanak, míg az érzetekre vonatkozó kijelentések nem. Ennek megfelelően az a kijelentés, hogy „Egy barna asztalt látok” (*észlelési* kijelentésként felfogva), *hamis*, ha nincs valóban előttem egy barna asztal, s ha ez utóbíró meggyőződtem, módosítanom is kell ezen állításomat. („Azt hittem (úgy tűnt stb.), hogy egy barna asztalt látok, de kiderült, hogy egy alacsony komód volt” stb.) Hogyan magyarázható meg immár az észlelési kijelentések ezen alapvető gnoszeológiai jellegzetessége annak a feltételezésnek alapján, hogy meghatározott agyi állapotok vagy folyamatok leírásai? Ha ezt a különbséget nem sikerül az azonosságelmélet talajáról kellően megmagyarázni és filozófiailag megalapozni,

⁸ Az egyes szám első személyű, azaz az önmagunkra vonatkozó pszichikus állítások speciális episztemológiai helyzetét majdnem minden filozófus elismerte a filozófia történetében. Az a mód azonban, ahogy erről egy ismeretelmélet keretén belül számot akartak adni, tökéletesen hibás. A legtöbb filozófus ugyanis feltételezett egy speciális megismerési módot, amely erre és csak erre az esetre alkalmazható, olyan megismerési módot feltételezett, amellyel ezeknek és csak ezeknek az állításoknak lehet eldönteni az igazságát. Pl. Descartes *inspectio mentis*. Malebranche *sentiment intérieur*, valamint Locke *intuítio* fogalma, Berkeleynek az a jellemzése, hogy önmagunkat nem az észlelés ideái szerint ismerjük meg, Leibniz jól ismert kitétele (*nisi intellectus ipse*), amit hozzáfűz az ugyancsak jól ismert dictumhoz stb. stb. mind e különbség elismerésére és egyfajta magyarázatára utal. Ezek a „magyarázatok” azonban mind a megismerő, cselekvő, akár stb. szubjektum teljesen hibás felfogásánál kötődtek ki. Az ún. *introspekció* feltételezése csak egyik válfaja ennek a mélységesen hibás „magyarázatnak”.

⁹ A privát-nyelv probléma legjobb összefoglalását, és a tradicionális filozófia „nagy” kérdéseire való viszonyát illetően lásd J. T. Saunders — D. F. Henze: „The Private-Language Problem”, New York, Random House, 1967.

¹⁰ Itt szeretnék rámutatni a tanulmány egy terminológiai tisztázatlanságára. Úgy tűnik, a tanulmányban nincs eldöntve, hogy *jelentés* minek tulajdonítható, *mondatnak* vagy *kijelentésnek*. Azt hiszem, hogy *jelentést, értelmet* csak nyelvi kifejezéseknek, szavaknak, mondatoknak tulajdoníthatunk, kijelentéseknek, állításoknak nem. Viszont állításoknak, kijelentéseknek igazságot vagy hamisságot tulajdoníthatunk, de jelentést, értelmet nem. Határozott különbség vagy ugyanis *a mondat*, a mondat *értelme*, és a mondat segítségével megtehető *állítás* között. Ezt a különbséget Aristotelész, Buridan és a nominalisták, Frege és majdnem az egész modern logikai irodalom elfogadta.

¹¹ Itt nem foglalkozom Márkus egyéb ellenvetéseivel, mivel ezek hibáságára már Sós Vilmos rámutatott, vö. Sós V.: Hibás-e az azonosságelmélet?, „Magyar Filozófiai Szemle”, 1970/6, 1088 — 1098. Márkus azonosságelmélettel szembeni fő ellenvetésével Sós is részletesen foglalkozik említett cikkében (1092. és köv.). Konklúziójával, amely szerint Márkus ellenvetése nem elégséges az azonosságelmélet elvetéséhez, teljes mértékben egyetértek. Viszont Sós konklúziójához vezető érvelése és az itt következő érvelés között van néhány különbség. A különbség azonban csak a *részleteket* illeti, s nem az érvelés fő *irányát*.

akkor ezt a felfogást egy „fizikalista” szolipszizmus veszélye fenyegeti. Márpedig úgy tűnik, hogy e különbség magyarázata komoly nehézségekbe ütközik.” (227.) Mivel az azonosságelmélet ezt a különbséget nem tudja megmagyarázni, ezért hibás, elvetendő, rossz koncepció.

De valóban következik-e az idézett részből ez a konklúzió?

a) Ha Márkus az „evidencia” szón azt érti, amit ezen szokás érteni, akkor az idézett rész mindenekelőtt ellentmondásos, s így tetszőleges konklúzió levonására jogosít fel minket.

„Evidenciá”-n általában egy állítást szoktunk érteni, amelyet egy másik, egy igazolandó állítás igazságának bizonyítéka-ként, alátámasztásaként hozunk fel. Kévésbé formálisan szólva, és egy példával illusztrálva a dolgot, amikor Robinson Crusoe lábnyomokat fedezett fel a tengerparton, akkor ezt — miközben az ijedtségtől elállt a szívverése — annak bizonyítékaként fogta fel, hogy rajta kívül valaki még van, vagy volt az általa lakatlannak gondolt szigeten. Robinson Crusoe evidenciája, és nemcsak az övé, hanem általában az evidencia, sohasem vonja maga után (logikai értelemben) az igazolandó állítást. Logikailag tehát mindig lehetséges, hogy az evidencia igazsága mellett az igazolandó állítás hamis legyen. Pontosabban szólva, ha az evidencia igaz, akkor az igazolandó állítás lehet igaz vagy hamis. És ha az evidencia hamis, attól az igazolandó állítás még lehet igaz vagy hamis. Mindez annak a következménye, hogy az evidencia és az igazolandó állítás között nem áll fenn deduktív, levezethetőségi viszony.

Semmi okunk sincs kételkedni abban, hogy Márkus ezt a viszonyt¹² érti az „evidencia” szón, mivel sehol sem jelzi azt, hogy másként használja a szót. Ebben ez esetben azonban az, hogy az „... észlelési állapotaimra vonatkozó állítások (pl. „Látok egy barna asztalt” mint észlelési kijelentés), „evidenciaként” szolgálhatnak és szolgálnak a megfelelő „tárgynyelvi”, a külső anyagi tárgyra vonatkozó megfigyelési kijelentések elfogadásához (pl.: „Egy barna asztal van (a fizikai térben) előttem”)” (227.) ellentmond annak, hogy „... az a kijelentés, hogy „Egy barna asztalt látok” (észlelési kijelentésként felfogva), hamis, ha nincs valóban előttem egy barna asztal...” (Uo.) Jelöljük az olyasféle állításokat, hogy „Látom, hogy esik az eső” stb. Lp-vel, az „Esik az eső” állítást pedig p-vel. Ha Lp valóban evidencia p-re, akkor p hamissága — a fentiek szerint — nem vonhatja maga után Lp ha-

misságát. Ha pedig p hamissága valóban maga után vonja Lp hamisságát — amit Márkus megismétel a 228. oldalon is —, akkor Lp nem lehet evidencia p-re.

Úgy tűnik tehát, hogy ha az észlelési állítások valóban objektív megismerési igényt támasztanak és ha ez valóban abban áll, hogy p hamissága maga után vonja Lp hamisságát, akkor az Lp-féle állítások evidencia volta és objektív megismerési igénye ellentmond egymásnak, s ezért az érvelés nem lehet elégséges az azonosság-elmélet elvetéséhez.

b) Nézzük meg, hogy ha konzisztenssé tesszük Márkus fő ellenvetését, következik-e belőle az azonosságelmélet tarthatatlansága. Kétféleképpen lehet az érvelést ellentmondásmentessé tenni.

Először, tételezzük fel, hogy az Lp-típusú állítások valóban evidenciák a p-féle állításokra. Márkus azt kérdezi, „Hogyan magyarázható meg immár az észlelési kijelentések ezen alapvető gnoszeológiai jellegzetessége, annak a feltételezésnek alapján, hogy meghatározott agyi állapotok vagy folyamatok leírásai?” (Uo.) Pontosabban ezt úgy kérdezhetnénk, hogy miképpen lehetséges az, hogy egy Lp-típusú állítás referenciálisan azonos legyen egy neurofiziológiai állítással? — feltéve azt, egyrészt, hogy az Lp valóban evidencia p-re és, hogy a megfelelő neurofiziológiai állítások nem evidenciák a p-típusú állításokra. Az ellenvetés, azt hiszem, csak ebben a megfogalmazásban fordítható az azonosságelmélet ellen. De ebben a megfogalmazásban könnyen ki is védhető, ugyanis „evidenciának lenni” minden bizonyossal állítások között fennálló vagy fenn nem álló *episztemikus viszonyt* jelent. Két állítás pedig lehet referenciálisan megegyező anélkül, hogy tulajdonságaik vagy viszonyaik is megegyeznének.

Az ellenvetés ellentmondásmentesítése érdekében tételezzük fel, másodszor, hogy az Lp-típusú állítások nem evidenciák a p-típusúakra, tegyük fel tehát — hogy objektív megismerési igénytel rendelkezik az idézett értelemben (azaz, hogy p hamissága maga után vonja Lp hamisságát). Ha az objektív megismerési igény ennek a *logikai viszony*nak a fennállását jelenti, akkor az azonosságelmélet képviselője megint csak azt válaszolhatja, hogy az állítások referenciális megegyezése nem követeli meg az állítások logikai viszonyainak az azonosságát is.

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a fent idézett ellenvetés semmiféle konklúzió erővel nem rendelkezik.

c) Természetesen Márkussal együtt ne-

¹² Az evidenciának ez az értelmezése egyébként általánosan elfogadott az ismeretelméleti, logikai irodalomban.

künk is el kell ismernünk, hogy van különbség érzékelési és észlelési állítások között. Csakhogy például a „Szűrő fájdalmat érzek a hátamban” és a „Látok egy kutyát” különbsége nem abban van, hogy az utóbbi evidencia arra az állításra, hogy „Van előttem egy kutya”, amíg az előző nem evidencia arra az állításra, hogy „Egy szép kagylónyelvű kés van a hátamban” — egyszerűen azért nem, mert Lp egyáltalán nem evidencia p-re, Lp és p között nem evidenciális viszony áll fenn.¹³

Ez a különbség nem jellemezhető helyesen azzal a megállapítással sem, hogy az észlelési állítások objektív megismerési igényt támasztanak, ha ezt az igényt úgy értelmezzük, hogy p hamissága maga után vonja Lp hamisságát. Mégis ez utóbbi közelebb van az igazsághoz, mint az evidencia fogalmával történő jellemzés.

Lp és p között furcsa viszonyok állnak fenn, ugyanis ha „Látom, hogy esik az eső”, akkor minden bizonnyal „Esik az eső”. Mászóval, a „Látom, hogy esik az eső” és „Az eső nem esik” konjunkció *valahogyan* inkonzisztens. Ha nem igaz az, hogy „Látom, hogy esik az eső”, attól még lehet, hogy az eső tényleg esik, de az is lehet, hogy az eső nem esik. Mászóval, Lp hamissága konzisztens p igazságával vagy hamisságával. Továbbá p igazságával konzisztens Lp igazsága vagy hamissága. Abban az esetben azonban, amikor nem esik az eső és mégis azt mondom, hogy „Látom, hogy esik az eső”, akkor *nem hamisít állítok, hanem semmit sem állítok*, azaz p hamissága maga után vonja Lp-nek az igaz vagy hamis tekintetében vett ürességét. Természetesen semmi és senki sem akadályozhat meg bennünket abban, hogy ilyen, az igaz vagy hamis szempontjából *üres mondatokat* mondjunk, csak ekkor szándékunk egészen más; félre akarunk például valakit vezetni, a jólérsültség látszatát akarjuk kelteni, vagy egyszerűen csak hangszálainkat akarjuk gyakorlatoztatni stb. A „látni” szó — és egy csomó más *verba sentiendi* és *verba*

intelligendi — rendelkezik ezekkel a sajátosságokkal, s ezen keresztül máris az észlelés fogalmának nagyon fontos konceptuális ismertetőjegyeihez jutottunk el.¹⁴

d) Az előző 6. a)–6. c) részekből úgy tűnhet, mintha jelen sorok szerzője is egyetértene avval, hogy „... az észlelési kijelentések ... belső állapotokról szóló beszámolók ...” (227.) Márkus egész tanulmányán végigvonul¹⁵ az a gondolat, hogy az észlelési állítások, kijelentések „belső állapotokról szóló beszámolók”. Vegyük az észlelési állítások példájának azt, amit ő hoz fel: „Látok egy barna asztalt”. Az első problémánk minden bizonnyal az, hogy mit jelent az, hogy egy állítás *valamiről* szól? Jelenthet-e többet, mint azt, hogy valakinek vagy valaminek tulajdonítunk egy tulajdonságot, hogy valakit vagy valamit valami mással viszonyba állítunk? Ha nem jelent ennél többet a „valamiről szól”, akkor a „Látok egy barna asztalt”, vagy a „Látom, hogy esik az eső”, és általában az ehhez hasonló észlelési állítások *nem belső állapotokról szólnak*. Az, hogy „Látom, hogy esik az eső” *rólam* szól, és nem valamiféle „belső” állapotról, a „Látom, hogy p” *logikai alanya én magam vagyok*, s nem pedig „belső” állapotom. S ez valahogyan azt mutatja, hogy maga az észlelés fogalma előfeltételezi a cselekvő, gondolkodó — és természetesen — észlelő *szubjektum*, *személy* fogalmát. Az észlelés problémája tehát logikailag kapcsolódik a filozófia egyik legnehezebb kérdéséhez, az *emberi szubjektum* mibenlétének problémájához.¹⁶ Anélkül, hogy bármi többet tudnék vagy akarnék állítani, fel szeretném hívni a figyelmet arra, hogy a két probléma *megoldásának* is figyelembe kell vennie ezt a kapcsolatot.

e) Mindannak ellenére, amit ez idáig mondtam, azt hiszem, hogy Márkus azonosságelmélettel kapcsolatos *konklúziójában* (nevezetesen, hogy az elmélet rossz, hibás) van némi igazság: az azonosságelmélet tényleg hibás, ha a *konceptuálisan értelmezett test-lelek* probléma megoldása szán-

¹³ Ez még nem zárja ki azt, hogy ne *szolgáltatnánk* másoknak evidenciát azzal, hogy kijelentjük: „Itt és itt látok vagy láttam egy kutyát”. Mások számára az, hogy én láttam vagy látok itt és itt egy kutyát, tényleg evidencia lesz arra, hogy itt és itt van vagy volt egy kutya. Sőt, az hogy *tegnap* itt és itt láttam egy kutyát, ma *evidencia* lehet nekem is arra, hogy *tegnap* itt és itt volt egy kutya. Sajnos, ez a viszony éppen csak a „Látok egy kutyát” és „Van előttem egy kutya” állításokra nem érvényes.

¹⁴ Arisztotelész volt az első, aki észrevette ezeket a konceptuális ismertetőjegyeket. Azt írja ugyanis „... míg a megismerés tárgya, ha megszűnik létezni, egyidejűleg hatálytalanítja a megismerést is ... addig ennek fordítottja nem igaz. Igaz, hogy ha a megismerés tárgya nem létezik, nem lehetséges semmiféle ismeret sem, mert ekkor már nem lesz semmi megismernivaló. De egyelően igaz az is, hogy ha nincs ismeretünk egy bizonyos tárgyról, attól a tárgy még egészen jól létezhet ... Az észleléssel kapcsolatban hasonló az eset; mert az észlelés tárgya, úgy tűnik, elsődleges az észlelés aktusához képest. Ha az észlelhető tárgy megsemmisül, az észlelés is megszűnik létezni, de az észlelés megsemmisülése nem szünteti meg az észlelhető létét. ... az észlelés megszűnése nem foglalja magában az észlelhető megszűnését.” „Categoriae”, 7^b25–8^a5. (A Ross-féle Arisztotelész fordítást használtam.)

¹⁵ Elvértve található azonban ezzel ellentétes értelmű megfogalmazás is. Például a 235. oldalon Márkus azt írja: „Egy olyan kijelentés ugyanis, mint „En most egy ilyen és ilyen tárgyat (tárgyi szituációt) észlelek”, mindig a szóban forgó szubjektum egy pillanatnyi állapotának, egy meghatározott egyedi (bár megismételhető) ténynek a leírása.”

¹⁶ Arisztotelész vette észre, hogy a pszichikus fogalmak előfeltételezik a szubjektum, az ember mint személy fogalmát, akiről ezek a sajátosságok *állíthatók*. Vö. „De Anima”, 408^b 10–15.

dékozik lenni. A test-lélek probléma megoldásaként ugyanis elfogadhatatlan az „identitás”-elmélet, de még ez a „némi igazság” sem következik Márkus ellenvetéseiből. Megítélésem szerint az azonoságelmélet központi gondolata hibás, mégpedig az, amely szerint a test és lélek között csak *faktuális, kontingens viszony* van. A *faktuális, kontingens viszony*, még a *faktuális azonosság* is csak azt jelenti, hogy a lélek, bár empirikusan függ a testtől, de logikailag független tőle. Egy *faktuális, egy kontingens* kapcsolatot, függést elismernek és feltételeznek az idealista dualizmus képviselői is, maga Descartes is ezt hangsúlyozza. De a lényeg az, hogy bármilyen *faktuális* kapcsolat mellett *logikailag lehetséges* a testtől független lélek, *logikailag lehetséges* az, hogy létezzen lélek, de test ne. S ez azután zöld jezést ad az idealizmus, a lélek halhatatlansága stb. doktrínáinak. Bár egy cseppet sem kétkedem az azonoságelmélet képviselőinek materialista *intenciójában*, mégsem tartom elfogadhatónak az elméletet, éppen *logikai következetlensége* miatt. Az elmélet, bár mennyire is szeretnék képviselői, nem tudja kiküszöbölni a lélek idealista fogalmát. Az elmélet képviselőinek legnagyobb tévedése az, hogy a test és lélek közötti *logikai viszonyt* (az ún. léleknek a testtől való logikai függését) *faktuális, kontingens viszony*-nak tünteti fel.

III

7. Nem akarok sokat hozzátenni ahhoz, vagy sokat elvenni abból, amit az I. 6.—I. 9. részekben a *behaviorizmusról* olvashatunk. Első észrevételként azonban meg kell említeni, hogy nem meggyőző az, *ahogyan* Márkus elveti az „avowal-theory”-t, amiből természetesen még nem következik az, hogy az „avowal-theory” igaz. Márkus ugyanis azt írja: „Ez az elmélet tartalmazhat bizonyos igazságelemet, de semmiképpen sem tekinthető elégséges magyarázatnak és interpretációnak (mint ahogy, szemmel láthatólag, Wittgenstein sem tartotta annak). Annak a kijelentésnek, hogy „Fájdalmat érztem”, a jelentés feltétlen a „fájdalmat érzek” kijelentés jelentésének meghatározott transzformációjából származik. De múltba vetített sírásnak éppúgy nem fogható fel, mint ahogy e korábbi sírás leírásának sem.” (229—230.)

Sajnos, ebből az érvelésből még nem következik, hogy az „avowal-theory” hibás. Először is nem világos, hogy miért kellene egy múlt időbe tett kijelentés „jelentésé-

nek” feltétlenül a jelen idejű kijelentés „jelentéséből” származnia. Azonnal azt kérdezhetjük, hogy a jövő idejűnek melyikből kellene származnia, és hogy mi a helyzet az olyan nyelvekben, ahol van *perfectum* is. A jelentés és a jelentés transzformációjának kérdése, úgy tűnik, nem egyszerűen csak *conjugatio* kérdése. Másodszor a „Filozófiai vizsgálódások”-ból nemcsak az derül ki, hogy Wittgenstein nem tartja elégséges magyarázatnak és interpretációnak az azóta „avowal-theory”-nek nevezett elképzelést, hanem az is, hogy kizárólag csak a jelen időben és egyes szám első személyben mondott *mondatokra* tartja ezt¹⁷ érvényesnek. És ezen nem kell nagyon csodálkoznunk, ha figyelembe vesszük azt, hogy számos más esetben is egy jelen idejű egyes szám első személyű mondat (amelynek természetesen van értelme) semmiféle állítást nem teszünk, amíg múlt idejű vagy egyes szám második személyű formájával igaz vagy hamis állítást tehetünk. Ha például én egy arra illetékes személy lennék, és a körülmények is megfelelőek lennének, mondhatnám azt a mondatot, hogy „Ezt a hajót ezennel Felszabadulásnak nevezem el” anélkül, hogy igaz vagy hamis állítást tennék. Értelmetlen és egyszerűen fel sem merülhet az a kérdés, hogy igaz-e vagy hamis az, amit mondok. Egy későbbi időpillanatban már természetesen mondhatom azt, hogy „Ezt a hajót Felszabadulásnak neveztem el”, és a mondat múlt idejű formájával valódi, igaz vagy hamis állítást tettem. Értelmes és felvethető lesz az a kérdés, hogy vajon igaz-e vagy hamis az, amit mondok. Az olyan *értelmes* mondatokban, amelyekről fel sem vethető, hogy kimondásukkor igaz vagy hamis állítást teszünk, nyilvánul meg a nyelv *nem-deskriptív funkciója* (ebben az előző példában ennek egyik esetével, a *performatív funkcióval* találkozhattunk).

S ez azt mutatja, hogy az „avowal-theory” arra a feltételezésre épül, hogy egy értelmes mondat kimondásakor nem mindig és nem feltétlenül igaz vagy hamis állításokat teszünk, hanem a mondat egészen más célokat is szolgálhat. Az „avowal-theory” ezt a feltételezést próbálja alkalmazni az egyes szám első személyű jelen idejű pszichikus mondatokra, miközben a „lélek” *nem-deskriptivista, nem-kognitivist* elméletét fejti ki — amivel természetesen még semmit sem mondtunk arról, hogy az elképzelés igaz-e vagy hamis, tartható-e vagy teljesen tarthatatlan.

8. Márkus az I. 9.-ben a *viselkedés-disz-*

¹⁷ Vö. Wittgenstein, L.: „Philosophical Investigations”, Oxford, Basil Blackwell, 1958., különösen 246. §.

pozíció fogalmával foglalkozik részletesen, mivel „... ennek van a legnagyobb esélye arra, hogy a pszichikum jellemzésére felhasználható legyen...” (233.) Márkus egyetért az „észlelet”-nek és egy meghatározott viselkedéstípusnak az összekapcsolására irányuló kísérlettel (234.), véleménye szerint azonban „a „diszpozíció” fogalma ... nem alkalmas e kapcsolat explicálására.” (Uo.) Márkus véleménye igazolásához három érvet hoz fel.

a) Az első érv szerint az észlelési állapotok viselkedés-diszpozíciókkal való azonosítása vagy ezek segítségével történő elemzése némi kívánnivalót hagy maga után, mivel nem lehet tudni, hogy „... mi az a viselkedés, amelyre egy meghatározott tárgy vagy tárgyi szituáció észlelése „diszponál” bennünket”. (234.) Evvel a szakirodalomból is jól ismert ellenvetéssel a magam részéről teljes mértékben egyetértek. A Márkus által felsorolt példák még inkább aláhúzzák azt, hogy viselkedési reakció és észlelés csak *kontingensen, ténylegesen*, ha úgy tetszik, „közvetve” kapcsolódnak össze, s a behaviorizmus, akár milyen formát is öltsen, hibát követ el, amikor ezt a *kontingens viszonyt* akarja *logikai, konceptuális viszonyná* átvarázsolni. Nem tudok tehát egyetérteni Márkus véleményével, amely szerint ez az ellenvetés nem konklúzív, hanem „... csak egy megoldandó feladatra hívja fel a figyelmet...” (235.)¹⁸ Megítélésem szerint az ellenvetés — bizonyos formában — elvi jelentőségű, és logikailag elégséges a behaviorizmus bármilyen változatának elvetéséhez.

b) A második érv szerint az „észleletnek” viselkedési diszpozíciókkal való azonosítása lehetetlen, mert a diszpozíciós fogalmak *logikája* kizárja ezt. (Vö. 235.) Nos az, amit az itt következőkben Márkus a diszpozíciós fogalmak *logikájaként* bemutat, inkább a logikai hibák példatárához hasonlít, semmint a logikához. A 17. lábjegyzetben a „törékeny”-hez hasonló diszpozicionális terminusokról azt olvashatjuk, hogy „Az ilyen és ehhez hasonló terminusok valamely tárgynak való predikációja azt az állítást tartalmazza, hogy a tárgy egy meghatározott módon fog viselkedni, ha fennállnak meghatározott feltételek”. (234.) Ezzel szemben a 235. oldalon az áll, hogy „Amikor valamely tárgynak vagy tárgynosztálynak egy meghatározott diszpozíciót tulajdonítunk, ez

egyenértékű valamely általános *feltételes* kijelentés állításával: „Ha ilyen és ilyen feltételek fennállnának, akkor a tárgy így és így viselkednék”. Majd Márkus így folytatja: „(Pl. „X vízben oldható” megközelítőleg azonos értelmű azzal az állítással, hogy „Ha X-et a vízbe tennénk, akkor feloldódnék”).” (Uo.) Ha a diszpozíciós állítást Pd-vel, az általános feltételes állítást pedig Pf-fel jelöljük, akkor az első megfogalmazás szerint Pd csak tartalmazza Pf-et (— hogyan tartalmazhat egy állítás egy másikat másként, mint hogy az egyiktől következik a másik?). A második megfogalmazás szerint Pd egyenértékű Pf-fel (— az állítások egyenértékűsége pedig nem igen lehet más, mint az állítások ekvivalenciája). A harmadik idézett megfogalmazás szerint Pd megközelítőleg azonos értelmű Pf-fel, ami „megközelítőleg” azt jelenti, hogy — ha figyelembe vesszük, hogy állításoknak szemben a mondatokkal vagy kifejezésekkel értelmetlenség (a szó már említett *szemantikai* értelmében) *értelmet* tulajdonítani — a Pd-nek és a Pf-nek megfelelő mondat értelme egyezik meg.

Amellett, hogy ez a három megfogalmazás nem ekvivalens egymással, felmerül itt még egy probléma is. Márkus ugyanis azt mondja a Pf-ről, hogy ez általános feltételes kijelentés, s ennek meg is felel az, amit a 17. lábjegyzetben olvashatunk. Viszont az, amit Márkus a második megfogalmazásban Pf *példájaként* hoz fel, nem felel meg ennek. Ez a példa ugyanis nem egy általános feltételes kijelentés, hanem egy ún. *tényellentétes feltételezés*.¹⁹ És mondanom sem kell, hogy egy általános feltételes kijelentés nem azonos egy tényellentétes feltételezéssel — ha úgy tetszik, egészen más a *logikájuk*.

A diszpozíciós fogalmak jellemzésével kapcsolatban van még egy probléma. Azt olvashatjuk ugyanis, hogy „Tudományelméleti munkákban néha előfordulnak olyan monstrozitások, mint az „ez a tárgy *t pillanatban* elasztikus” kijelentés. Ez azonban nyilvánvalóan értelmetlen: egy tárgy vagy elasztikus és *punctum*, vagy nem elasztikus (ami nem zárja ki azt, hogy bizonyos, gyakorlatunk-életfeltételeink számára „különleges” feltételek közt ne *veszülhetné el* elaszticitását)”. (236.) Az említett mondat azonban nem is olyan nyilvánvalóan értelmetlen. Mert ha értelmetlen lenne, akkor sohasem lehetne segítségével igaz vagy hamis állítást kimondani.

¹⁸ A megoldandó feladat az lenne, hogy megadjunk az észleletek főbb típusai számára valamilyen „unikális” reakciótípust, amelyet „... az észlelő szubjektum, ha fennállnak bizonyos (meghatározott) feltételek, mindig produkálni fog”. (234.) A későbbiekben, Márkus megoldási javaslatának elemzésekor ki fogunk térni arra, hogy e feladat miért megoldhatatlan.

¹⁹ Egyébként a harmadik megfogalmazásban is az „X vízben oldható”-hoz rendelt Pf egy tényellentétes feltételezés — összhangban a második, ellentétben az első megfogalmazásban szereplő kijelentéssel.

Márpedig úgy tűnik, hogy néha igenis sikerül *igaz állítást* tennünk az „Ez a tárgy most elasztikus” mondattal. Egyébként az, hogy Márkus elismeri, hogy bizonyos tárgyak elveszíthetik rugalmasságukat ellentmond annak, hogy értelmetlennek tartja az említett mondatot. Mert ha egy tárgy elveszítheti rugalmasságát, akkor logikailag lehetséges, hogy a például még rugalmas legyen, de holnap már nem. És akkor logikailag lehetséges az „Ez a tárgy most rugalmas” mondattal igaz vagy hamis állításokat tennünk. Sőt, ténylegesen szoktunk is ilyen állításokat tenni. Ha például kiszerelem az óram rugóját, ami most még rugalmas és lágba tartom (— hogy a tűz pl. miért lennegyakorlatunk-életfeltételeink számára „különlegesen” feltétel, igen nehéz belátni—), akkor néhány másodperc múlva már nem lesz rugalmas. Ugyanez érvényes egy csomó más diszpozícióra is. Ezek a diszpozíciók *hosszabb-rövidebb ideig* jellemzik az illető tárgyat. Véleményem szerint ezért nincs igaza Márkusnak, mikor azt állítja, hogy a „... diszpozicionális fogalmak logikájának egyik legjellemzőbb vonása éppen az, hogy *nem* időhöz relativizálták...” (236.)

Van a diszpozícióknak egy másik csoportja, amelyekre érvényes Márkus megállapítása. Ezeknél a diszpozícióknál tényleg értelmetlen hozzátenni azt, hogy most, vagy valamilyen más időpredikátumot. Ilyen diszpozíció talán például a „vízben oldható”. De ez a „legjellemzőbb vonás” *általában* nem jellemző.

Nem hiszem, hogy a diszpozíciós fogalmak „logikája”-ként bemutatott fenti „konfúzió-csokorra” alapozni lehet egy súlyos ellenvetést. De úgy tűnik, hogy Márkus ellenvetése nem is teljesen ezen alapul, hanem azon, hogy egy észlelési állítás *mást ír le, más tényről rögzít*, mint egy diszpozicionális állítás. Ezzel az ellenvetéssel, vagy az ellenvetésnek ezzel a részével azonban nem áll szándékomban foglalkozni, mivel a filozófiai logika egyik legtisztázatlanabb, legsötétebb része éppen a „tények” és állítások viszonyának kérdése, és mivel bizonyos elemi félreértéseken kívül mást úgyse nagyon tudnék mondani róla, ezért inkább a hallgatást választom.

c) Márkus harmadik észrevétele inkább egy megjegyzés, semmint egy érv. Márkus a viselkedés-diszpozíció fogalmát túl tágának, túl elasztikusnak tartja ahhoz, hogy „... valóban szükségserű, intim kapcsolatot állapíthassunk meg közte és az észlelési folyamat, ill. állapot egyes jellemzői között”. (236.)

²⁰ Úgy tűnik, hogy itt a hangsúly az egyes pszichikus állításokról — a pszichológiai leírás, a pszichológia nyelve kiemelésével — átkerül a pszichológiára mint tudományra. Ez a hangsúlyeltolódás azonban nem tart sokáig, és a III. 17.-ben a hangsúly ismét visszakérül a pszichikus állításokra.

IV

9. Márkus a II. 10.-től kezdődően saját elképzelését, megoldási javaslatát fejti ki.

a) Ennek érdekében rögtön a 238. oldalon egy előzetes, a későbbiekben igazolandó *általános* választ ad problémájára. Ezzel az előzetes válasszal azonban Márkus olyan problémát válasszol meg, amit sehol sem vet fel, és ami nem ekvivalens sem az „introspektív” pszichikus állítások és a neurofiziológiai állítások viszonyára, sem pedig a megfelelő jelenségek viszonyára vonatkozó kérdéssel — bár a szövegből *úgy tűnik*, mintha az eredeti probléma megválaszolása lenne. Azt olvashatjuk ugyanis, hogy „... míg a pszichológia és a neurofiziológia „nyelvéről” a *maguk egészében* végső soron elmondható, hogy *objektíve egy és ugyanazon* jelenségcsoport leírására szolgálnak és ennyiben az azonosságelméletnek igaza van, az *egyes* pszichikus terminusok vagy kijelentések *nem* azonosíthatók a neurofiziológiai terminusok vagy kijelentések valamely véges halmazával, még referenciájuk tekintetében sem (ezért téves az azonosságelmélet). A neurofiziológiai és a fiziológiai leírás *egy és ugyanazon* anyagi-organikus aktivitás-formának *más-más objektív szempontból és különböző célból történő leírása*..., a két leírás egymásra nem fordítható le és egymásra nem redukálható.” (238.) Az idézett helyen tehát Márkus egy neurofiziológiai és egy pszichológiai leírás viszonyának kérdésére akar válaszolni, illetve válaszol. Nyilvánvaló, hogy ez nem ekvivalens a faktuális kérdésként értelmezett test-lélek problémával, és az alábbiakból kitűnik az is, hogy nem ekvivalens az I. 1.-ben megfogalmazott és konceptuális kérdésként értelmezett test-lélek problémával sem. Ugyanis, amíg minden egyes szám első személyű — Márkus azt mondaná: introspektív — pszichikus állítás felfogható pszichológiai leírásnak, addig nem minden pszichológiai leírás azonos egy „introspektív” pszichikus állítással. Amikor például nem önmagunkról, hanem másokról állítunk egy pszichikus predikátumot, akkor ez minden bizonnyal egy pszichikus állítás lesz, de egészen biztos, hogy nem lesz „introspektív” pszichikus állítás. Következésképpen, az idézett hely előfeltételezi a konceptuális kérdésként értelmezett test-lélek probléma egy második, az I. 1.-ben szereplőtől eltérő megfogalmazását.²⁰

b) Természetesen nagyon világosan elképzelhető, és igaz is lehet az, hogy a neurofiziológiai és a pszichológiai leírások egy és

ugyanazon jelenségescsoportot írjanak le anélkül, hogy egymásba lefordíthatók és egymásra redukálhatók lennének. Egyáltalán nem világos azonban az, hogy miként írhatnak le a neurofiziológiai és a pszichológiai állítások egy és ugyanazon jelenségescsoportot anélkül, hogy legalább néhány pszichológiai és néhány neurofiziológiai állítás referenciáisan azonos ne lenne.

Sőt, problematikus az is, ahogyan Márkus indokolja a fenti konklúziót, azt írja ugyanis, hogy „... a pszichikus terminusok mint absztrakciók *önidentifikációja* (s ennek megfelelően az egyes partikuláris állapotoknak egy meghatározott pszichikus fogalom alá való szubszumpciója) más elveken nyugszik, mint a fiziológiai fogalmak *önidentifikációja*”. (237.) Nem merném azt állítani, hogy értem vagy, hogy a releváns részek érthetővé teszik azt, hogy mit jelent „a pszichikus terminusok mint absztrakciók *önidentifikációja*” kifejezés. A „düh” szó nyilvánvalóan egy pszichikus terminus, de kevésbé nyilvánvaló az, hogy mi is a „düh” terminus mint absztrakció, és még kevésbé nyilvánvaló, hogy mi is a „düh” terminus mint absztrakció *önidentifikációja*. Sajnos, a dolog nem lesz világosabb attól, hogy Márkus megpróbál három „*önidentifikációs elvet*” felsorolni, mégpedig a következőképpen: „A megfelelő „pszichikus” ill. fiziológiai predikátumok ugyanis *különböző* logikai szubjektumokhoz (az organizmus mint egész versus ennek szervei, elemei) tartoznak, *különböző* tartalmi kritériumok alapján (a külső környezethez való rezultatív viszony azonossága versus az egyes elemek egymás közti viszonyának azonossága) vannak megalkotva, és általában *különböző* gyakorlati és megismerési célokat szolgálnak.” (237–238.) S ezért úgy tűnik — legalábbis nekem úgy tűnik —, hogy a fenti általános válasz, a fenti konklúzió nincs *érthetően* indokolva.

10. Márkus a továbbiakban három új fogalmat vezet be, úgymint: a funkció, a funkció mechanizmusa és a funkcióteljesítés fogalmát. A funkcióteljesítés fogalmának — pontosabban a funkcióteljesítések egy valódi részosztályának — példaként jön be az „egyenesen áll” predikátum, s Márkus ezen keresztül vezeti be a behaviorisztikus állítás, leírás fogalmát.

a) Ezután Márkus tisztázni akarja, hogy mi a viszony a behaviorisztikus leírás és a fiziológiai leírás (a továbbiakban: Bl és Fl) között. Azt írja, hogy bár minden igaz Bl-hez lesz egy olyan Fl, „... amely az adott szubjektumról ugyanezen pillanatban szintén igaz, s e két leírás *ugyanazon* állapotra vonatkozik” (240.), de Bl és Fl nem fordítható le egymásra, nem ekvi-

valens egymással, az egyik nem vezethető vissza a másikra. Önmagában sem Bl-ből Fl, sem Fl-ből Bl igazsága nem vezethető le. „Ahhoz — olvashatjuk a 241. oldalon —, hogy ezt megtehesük, pótlólagos információra van szükségünk...”, amely információ nem része az adott tudománynak. Néhány sorral lejjebb azonban a következő áll: „... az a tény, hogy a fiziológiai és a behaviorisztikus leírás között szerves belső kapcsolat van, mégis megmutatkozik — ugyanis bizonyos értelemben, véleményem szerint, igenis lehetséges valamely tisztán fiziológiai leírásból a megfelelő behaviorisztikus jellemzés igazságárátkövetkezten.” (Uo.) Nos, mindenekelőtt a leírások közötti „szerves belső kapcsolat” szűr szemet: mit jelent vagy mit jelenthet ez? Másodszor, fentebb azt olvashattuk, hogy sem Bl-ből Fl, sem pedig Fl-ből Bl igazsága nem vezethető le. Hogyan egyeztethető ez össze azzal, hogy igenis lehetséges egy tisztán Fl-ből — tisztán Fl, gondolom, az ami nem tartalmaz pótlólagos információkat — egy Bl igazságára következtetni? Csak akkor egyeztethető össze, ha ez a „bizonyos értelemben” a pótlólagos információk, a pótlólagos állítások felvételét jelenti. De hogy Márkus nem erre gondol, amikor ezt a „bizonyos értelemben”-t hozzá teszi, azt a 242. oldalon tudjuk meg, ahol leszögezi, hogy tisztán fiziológiai faktorokból „magas valószínűséggel következtethetünk” a behaviorisztikus állapot meglétére.

b) Ez a végül is feloldható inkonzisztencia lenne azonban a kisebb baj. A nagyobb baj ott van, és az úgy tűnik feloldhatatlan inkonzisztencia ott lép fel, ahol Márkus összehasonlítja a Bl–Fl viszonyt a pszichológiai és a neurofiziológiai leírások (Pl és Nl) viszonyával. Azt írja, hogy „A funkcióteljesítési állapotokra vonatkozó behaviorisztikus és a „mechanizmusaikat” specifikáló fiziológiai leírások kölcsönviszonya tehát egybeesik az „azonosság — és — lefordíthatatlanság” azon sajátos viszonyával, amelyet a 10. §-ban az észlelési (pszichikus) állapotok és a nekik „megfelelő” neurofiziológiai állapotok kapcsolatának magyarázatára posztuláltunk.” (242.)

Mindenekelőtt egészen megdöbbentő az, ahogy Márkus egyetlen mondatban keveri az állapotok viszonyának és a leírások, állítások viszonyának kérdését. Ez a hely szép példája a konceptuális és a faktuális kérdések korábbiakban már szóvá tett keveredésének. Másodszor, ha figyelembe vesszük azt, amit Márkus más helyeken mondott, akkor a Bl–Fl, illetve a Pl–Nl viszony nem esik egybe. Ugyanis, amíg az egyes Bl-ek, illetve Fl-ek viszonya felvethető és megválaszolható kérdés (vö.

240.), addig az egyes Fl-ekről és Nl-ekről ez nem vehető fel. (Vö. 238.) Továbbá, amíg a Bl-ek és a megfelelő Fl-ek referenciáisan megegyeznek (vö. „... e két leírás *ugyanazon* állapotra vonatkozik” 240.), addig a Pl-ek és a megfelelő Nl-ek referenciájuk tekintetében sem azonosíthatók. (Vö. 238.). Az említett viszony csak annyiban esik egybe, hogy sem a Bl-ek és Fl-ek, sem pedig a Pl-ek és Nl-ek nem lefordíthatók, nem ekvivalensek, egymásra visszavezethetetlenek, s ez csak tisztán *negatív* jellemzése a kérdéses viszonyoknak.

c) Ez idáig Márkus a test-lélek problémára vonatkozó általános megoldási javaslatát vázolta. A III. 14.-től kezdődően a test-lélek problémán belül az észlelés kérdéseire adott választát körvonalazza. Mielőtt azonban erre rátérnénk, nézzük meg, hogy a II. 13. végén mit előlegez Márkus az észlelésre vonatkozó koncepciójából. Azt olvashatjuk, hogy „... az észlelésre vonatkozólag, a pszichikus állapotleírások és egy sajátos típusú ‚behaviorisztikus’ állapotleírás *ténybeli empirikus azonossága* mellett fogunk érvelni”. (242.) Nem tudni sajnos, hogy a referenciális azonosságon kívül mit jelenthet két leírás „ténybeli empirikus azonossága”, de nem is ez a legfontosabb probléma az előlegezéssel kapcsolatban. Émlékezzünk rá, hogy I. 1.-ben Márkus az „introspektív” pszichikus és a neurofiziológiai állítások viszonyának, I. 2.-ben és részben I. 1.-ben a fizikai és a pszichikus jelenségek viszonyának, II. 10.-ben pedig a Pl-ek és az Nl-ek viszonyának kérdésait akarja a test-lélek probléma megoldásaként megválaszolni. Itt, az észlelésre vonatkozó koncepciójánál Márkus a pszichikus állapotleírások és a sajátos típusú behaviorisztikus leírások viszonyának kérdésére akar válaszolni. Az első háromról már tudjuk, hogy nem azonos problémák, a negyedik, ami semmiképp sem azonos az elsővel vagy a másodikkal, csak úgy lehet azonos a harmadikkal, ha a sajátos típusú Bl-ek ekvivalensek lehetnek az Nl-ekkel (amelyeket az Fl-ek részosztályaként foghatunk fel) — ezt az ekvivalenciát azonban Márkus a leghatározottabban tagadja. (Vö. 241.) S ezért úgy tűnik, hogy itt már Márkus nem az első kérdést, nem is a másodikat vagy a harmadikat, hanem egy egészen új kérdést válaszol meg, bár a leírt szöveg úgy tűnteti fel, mintha végig egy problémáról lenne szó.

11. Térjünk át most az észlelés problémájára. Márkus koncepciója szempontjából a döntő szövegrész a III. 17.-ben található, ahol az áll, hogy „Az észlelési tapasztalat

közvetlen leírására — az egyöntetűség kedvéért — a következő kifejezést fogom használni: ‚X (én, te vagy ő) észlel valamit mint F-et’ (ahol F jelentheti, hogy ‚piros’, ‚kerek’, ‚asztal’, ‚20 méter távolságra levő’ stb. stb. — azaz bármely érzékiileg megállapítható jellemvonást). Felfogásunk szerint ez empirikusan ekvivalens a következő leírással: ‚X az érzékszerveit ért ingerlés következtében képes és kész arra, hogy az F-nek megfelelő módon reagáljon külső környezetére.” (248.)

a) Amikor Márkus az észlelési tapasztalat közvetlen leírására az egyöntetűség kedvéért bevezeti az idézett leírást, akkor minden bizonnyal előfeltételezi, mert logikailag előfeltételeznie kell, hogy az észlelési tapasztalat a fenti kifejezés segítségével egyöntetűen leírható. De sajnos korántsem ez a helyzet.

Először is, ha behelyettesítjük az F, Márkus által megadott értékeit az „X észlel valamit mint F-et”-be, például, ha vesszük az asztal szót és azt mondjuk, hogy „Én észlelek valamit mint asztalt”, akkor nagyon nehéz ellenállnunk annak a gondolatnak, hogy ezt a mondatot ne tartsuk agrammatikusnak, értelmetlennek. A mondat ebben a formájában valóban agrammatikus, és ezért olyan, amelynek segítségével semmiféle észlelési tapasztalat nem lehet leírni.

Próbáljuk meg azonban némi átalakítással grammatikussá tenni, mert egy grammatikus mondatnak már nagyobb esélye van arra, hogy valamilyen észlelési tapasztalat leírására szolgáljon. Ha a mondatot átalakítjuk a „Valamit asztalnak látok” mondatá, akkor már egy grammatikus, értelmes mondatról állunk szemben, csak még azt nem tudjuk, hogy miféle észlelési tapasztalat leírására szolgálhat. A mondatról igaz vagy hamis állítást olyan kontextusban tehetünk, amelyben például egy Vasarely kép előtt állunk és a képet a perspektíva változások szerint egyszer asztalnak, egyszer lapostetejű kis háznak látjuk. Nyugodtan mondhatjuk, hogy „A képet most asztalnak látom, most pedig kis háznak”. A mondatról tehát igaz vagy hamis állítást olyan kontextusban tehetünk, amelyben az a valami, amit látunk, vizuálisan többértelmű, amikor logikailag lehetséges, hogy ne csak így, hanem másként is láthassuk a valamit, amikor tehát logikailag lehetséges, hogy ez a valami megkülönböztethető legyen attól, amilyennek vagy aminek látjuk. Bármilyen pszichológiai tankönyv szolgálhat további példákkal a vizuális többértelműsége.²¹

²¹ Nem tudom, de azt hiszem érdemes lenne tudni, hogy a látáson kívül van-e vagy lehet-e a hallás, a szaglás stb. esetében is ilyen, illetve hasonló többértelműség.

A mondattal még egy másik típusú szituációban is lehet igaz vagy hamis állítást tenni. Például, ha egy távoli magas épületre nézve azt mondjuk, hogy „Innen egész kicsinek látjuk a házat”, akkor vagy igaz vagy hamis állítást tettünk. De, s ezt a szituációt az előzőtől éppen ez különbözteti meg, a ház vagy a ház magassága, nagysága vizuálisan nem többértelmű, logikailag nem lehetséges, hogy ugyanaból a helyzetből egyszer egészen kicsinek lássam a házat, másszor pedig egészen nagygnak. Ilyen szituációban az „Innen egészen kicsinek látjuk a házat” mondat úgy funkcionál, mint „A ház innen egész kicsinek látszik”. De az ilyen látsziszituációban is az a valami, ami valamilyennek látszik, logikailag megkülönböztethető attól, amilyennek látszik, és az, amilyennek látszik, logikailag megkülönböztethető attól, amilyen valójában, s a látszik szituáció és a többértelmű szituáció csak ennyiben közös.

Depéldául egy olyanszituációban, amelyben egy elefánt előtt állók az állatkertben, és nézem, ahogy teleszívja ormányát vízzel, értelmetlen lenne azt mondani, hogy az előttem levő valamit elefántnak látom, hiszen minek láthatnám még? — bűgöcsigának vagy esetleg vízpisztolynak? Az elefánt vizuálisan egyértelmű dolog. Nyilvánvaló az is, hogy valamit, ami nem elefánt, *láthatok* elefántnak abban az értelemben, hogy ez a valami *látszhat* elefántnak. De ha egy elefánt az orrom előtt van és nézem azt, akkor az elefánt nem látszhat elefántnak. Ellenkező esetben ugyanis az elefántot meg kellene tudnunk különböztetni az elefánttól, ami enyhén szólva igen munkaigényes és fáradságos feladat lenne. Az elefánt látása tehát nem többértelmű, és nem is látszik-szituáció, hanem egy normális észlelési szituáció.

Ez a három látási szituáció (és ekkor még nem szóltunk a hallási stb. szituációkról) logikailag, konceptuálisan annyira különböző, hogy lehetetlen egyöntetűen leírni őket.²²

b) Márkus természetesen nem tagadja azt a vitathatatlan tény, hogy nemcsak tulajdonságokat, hanem egy csomó más jellegű dolgot is észlelhetünk, vagy észlelünk is — bár koncepcióját elsősorban a tulajdonságok észlelésére dolgozza ki. Ennek ellenére nem lesz talán érdektelen röviden átfutni az észlelés, és ezen belül is első-

sorban a látás kategóriális struktúráján. Kétségtelen, hogy észlelünk tulajdonságokat, például láthatom vagy látom is a tollam színét stb. stb. De a tulajdonságok mellett még nagyon sok más is szoktunk látni. Például és elsősorban a tárgyakat. Ha látom a tollamat, vagy látok egy elefántot, akkor ez a tárgyészlelések és nem a tulajdonság-észlelések kategóriájába tartozik. Továbbá, amikor egy tárgy rezgését látom vagy látom a szobámban a festői rendetlenséget, akkor észlelésem az állapot-észlelések egyik esete lesz. Vagy, amikor Néró végignézte Róma égését, akkor minden bizonnyal egy folyamatot látott és nem pedig tulajdonságot, tárgyat vagy állapotot. Amíg, ha láttam volna Gandhi meggyilkolását, akkor egy tragikus eseményt láttam volna. S ha igaz az a sztori, hogy Noé az özönvíz után kettősívű szivárványt látott az égbolton, akkor nehéz lenne azt mondani, hogy tárgyat, tulajdonságot, állapotot, folyamatot vagy eseményt látott. Az igazság az, hogy egy természeti jelenséget észlelt. A fentiekben kívül láthatunk még viszonyokat, például ikrek hasonlóságát; végül, de nem utoljára fantasztikus változatosságú és elképesztő mennyiségű tény, szoktunk látni, például a „Láttam, hogy tegnap is elmentél hazulról” egy tényészlelés leírásaként fogandó fel.²³

Nem hiszem, hogy teljes lenne ez az osztályozás, nem tudom például, hogy futballmeccsek, futóbajnokságok látása hova tartozik, de céloom nem is a teljesség volt, hanem csak az, hogy érzékeltessem, mennyivel szélesebb a látható dolgok spektruma, mint ahogy azt első pillanatra gondolnánk, vagy mint ahogy azt a filozófusok gondolták. Nem tudom továbbá azt sem, hogy más észlelési modalitásokra megadható-e egy ilyen vagy ehhez hasonló, egyáltalán nem önkényes osztályozás. Nem tudom, hogyha például egy éles sikoltást, vagy a szél süvöltését hallok, vagy ha az enyészet bűze megcsapja orrom, akkor észleletem, ha egyáltalán besorolható, milyen kategóriába sorolható be. Mint fentebb említettük, láthatunk és szoktunk is látni tulajdonságokat. De nem hiszem, hogy ugyanilyen biztonsággal mondhatjuk azt, hogy hallunk tulajdonságokat. Úgy tűnik ugyanis, hogy a tulajdonság-hallás kategóriája szükségképpen üres, azaz konceptuálisan lehetetlen,

²² Ha Márkus ennek ellenére fenn akarja tartani az egyöntetű leírhatóságra vonatkozó véleményét, akkor ki kellene mutatnia azt, hogy az észlelés konceptuálisan különböző esetei logikailag visszavezethetők a többértelmű dolgok vagy a látszik szituációk észlelésére.

²³ Az észlelés kategóriális struktúrájának leírásában Arisztotelész, Kant, Reid tette meg az első lépéseket; az előzőekben némiképpen követtük Austin és Warnock leírását. Vö. Austin J. L.: *Sense and Sensibilia* (Oxford, Clarendon Press, 1962) és Warnock, G. J.: *Seeing, a „Perceiving, Seeing, and Knowing” c. kötetben* (ed. R. J. Swartz, New York, Doubleday, 1965.), 49–67.

hogyan tulajdonságokat halljunk.²⁴ A „vonatfűtő”, a „motorzúgás”, a „légyzűmmögés” nyilvánvalóan a hangészlelés „szótárába” tartozik, a légy és a légyzűmmögés közötti viszony azonban nem egyezik meg a tárgy-tulajdonság viszonytal. Viszont az biztos, hogy szoktunk tényeket hallani. Például, ha nem is látjuk, de hallhatjuk és néha halljuk is, hogy a villamos elmegy a ház előtt, vagy hogy a szomszédos lakásban veszekednek stb. stb.²⁵

c) Márkus szerint egy észlelési állítás „empirikusan ekvivalens” azzal az állítással, hogy „X az érzékszerveit ért ingerlés következtében képes és kész arra, hogy az F-nek megfelelő módon reagáljon külső környezetére”. (248.) Jelöljük az észlelési állítást E-vel, a második típusút pedig R-rel. Az idézett rész szerint E és R között „empirikus ekvivalencia” áll fenn. A tanulmány más helyein azonban mást is olvashatunk erre a viszonyra vonatkozóan. Például a 247. oldalon azt olvashatjuk, hogy „Az észlelést tehát e szempontból az *adekvát viselkedési reakcióra való előkészületként* határozhatjuk meg”, a 251. oldalon az áll, hogy „Amikor azt mondom, hogy egy barna asztalt látok’ ezzel azt állítom...”, majd a 253. oldalon Márkus analízisnek nevezi ezt a viszonybaállítást. Viszont a 261. oldalon az szerepel, hogy „E felfogás szerint valamit F-nek észlelni (észlelni, hogy valami F) annyi, mint...”, a 262. oldalon már az „annyit jelent” viszony szerepel, majd a 283. oldalon azt olvashatjuk, hogy „... az a kijelentés, hogy „X valamely felület egy szegmendumát meghatározott (homogén) színűnek észleli”, *körülbelül* azt jelenti (az empirikus-materiális azonosság értelmében” stb.

Az említett megfogalmazások közül némelyik azt sugallja, hogy E és R a normális logikai értelemben ekvivalensek, melyike azt, hogy például a „látás” fogalma definíció szerint azonos a „látott tulajdonságnak megfelelő reakcióra való készség” fogalmával, némelyike azt, hogy a megfelelő mondatok értelme, jelentése egyezik meg, némelyike pedig semmit sem sugall, mivel az adott megfogalmazásban érthetetlen; például hogyan jelenthet egy mondat körülbelül ugyanazt, mint egy másik — az empirikus-materiális azonosság értelmében? — Úgy tűnik,

sehol sincs leszögezve a tanulmányban, hogy mi jelent az „empirikus-materiális azonosság értelmében jelenteni valamit” kifejezés.

A továbbiak szempontjából nyugodtan félretehetjük azokat a megfogalmazásokat, amelyek érthetetlenek, azokat is félretehetjük, amelyek azt sugallják, hogy az E-nek és az R-nek megfelelő mondatok értelme egyezik meg, mivel Márkus a testlélek probléma! általános megoldási javaslatánál leszögezi, hogy nem erre gondolt.²⁶ Nem akarok foglalkozni az esetleges definíció viszonyával sem, hanem csak E és R feltételezett ekvivalenciájával.

12. Az észlelés és ezen belül is konkrétan a látás kategóriális struktúrája bizonyos logikai feltételeket ró ki az „az F-nek megfelelő reakció”, az „F szempontjából adekvát reakció” fogalmára.

a) Márkus koncepciójától minden biznnyal megkövetelhetjük azt, hogy megőrizze a látás kategóriális struktúrájában levő különbségeket.²⁷ S ezt csak úgy tudja megtenni, ha posztulálja az adekvát reakciók megfelelő és nem átfedő kategóriáit. Mindig pont annyi reakció-kategóriát kell posztulálnia, ahány látás-kategória van, és nem szabad, hogy a reakció-kategóriák átfedjék egymást, mert az átfedés például azzal a következménnyel járhatna, hogy a tulajdonság-észlelés nem különböztethető meg a tárgy-észleléstől.

b) Másodszor Márkusnak posztulálnia kell azt is, hogy az egyes kategóriákon belül az egyes esetek különbségeinek is a reakciók különbségei felelnek meg, mert máskülönbben megkülönböztethetetlen lenne például a rugó rezgésének és a szobában uralkodó festői rendetlenségnek az észlelése.

13. Márkus azt írja, hogy „... abból indulunk ki, hogy minden megfigyelhető-észlelhető F jellemvonás számára lehetséges egy olyan reakció típusnak ... a megadása, amely e tulajdonság vonatkozásában biológiailag (vagy társadalmilag) *adekvát*nak tekintendő”. (248.) Más helyen pedig leszögezi, hogy „... amikor itt és a továbbiakban ‘megfelelő’, ‘adekvát’ reakcióról beszélünk, ezen mindig az *észlelt* F tulajdonságnak ‘megfelelő’ reakció értendő”. (249.)

a) Nem túlzottan világos az, hogy mit is jelent az F-nek megfelelő, az F szem-

²⁴ Ha ez a megállapítás helytálló, akkor Márkus tulajdonságokra kidolgozott észlelés-konceptiója semmit sem mond a hallásról. Márpedig a hallás — akár úgy nézzük is — egy módja az észlelésnek.

²⁵ Azt hiszem, hogy az észlelés kategóriális szerkezetének többé-kevésbé kielégítő leírása után meg lehetne nézni, hogy konceptuális szempontból melyik kategória elsődleges. Hevenyészett és előlegezett válaszuk az lehet, hogy a tárgyak és a tények kategóriája. A tulajdonságok észlelése ennél fogva előfeltételezi a tárgyak és a tények észlelését.

²⁶ Az általános megoldási javaslat figyelembevételével azonban nehéz megmagyarázni, hogy miért szerepelnek mégis szövegszerűen ezek a megfogalmazások is.

²⁷ Erre a logikai feltételre és következményeire Sós is rámutatott. Vö. i. m. 1096.

pontjából adekvát reakció fogalma.²⁸ Vegyünk most példának egy tényt és ne pedig egy tulajdonságot, vegyük azt a tényt, hogy esik az eső és tegyük fel azt is, hogy látom, hogy esik az eső. Mi lenne adekvát, mi lenne megfelelő reakció e tény vonatkozásában? Nagyon nehéz, sőt lehetetlen lenne erre a kérdésre válaszolni a körülmények megadása nélkül. Hiszen reagálhatok erre a tényre úgy is, hogy bent maradok a lakásban, vagy ha sürgős elintézni valóm van, esernyőt veszek magamhoz és elindulok stb. stb. A válasz, úgy tűnik, sok mindentől függ; mindenekelőtt szándékaimtól, cselekvési lehetőségeimtől, az elérhető eszközöktől, attól a szituációtól, amelybe éppen belekerültem stb. stb. Ez azonban azt mutatja, hogy egy reakció mindig csak egy adott cselekvési kontextusban adekvát. Absztraktnak, a kontextus kizárásával nem lehet felvetni azt a kérdést, hogy egy reakció adekvát-e vagy sem. A cselekvési kontextus megadása, leszögezése nélkül ellentmondásokhoz, értelmetlenségekhez juthatunk, ha „a” megfelelő reakciót firtatjuk. A megfelelő, az adekvát reakció fogalma tehát előfeltételezi a *cselekvési kontextust*, amelyben ennek a fogalomnak értelme van.²⁹ Az „Esik az eső”-nek vagy bármí más észlelhető dolognak megfelelő reakció tehát, logikailag szólva, mindig egy függvény.

b) Ha helytálló ez az okoskodás, akkor Márkus koncepciója ellen a legsúlyosabb ellenvetés a következő: a „Látom, hogy esik az eső” vagy a „Láttam a szobámban uralkodó festői rendetlenséget” stb. minden bizonnyal állítások, a hozzájuk rendelhető R-ek azonban sohasem állítások, hanem állításfüggvények. Márkus koncepciója szerint állításoknak állításfüggvényekkel kellene ekvivalensnek lenniök, és ez komoly és megalapozott kételyeket ébreszthet bennünk a koncepciót illetően.

14. Márkus az V. 26.-tal kezdődő részben próbálja kijelölni az ún. elsődleges és másodlagos minőségek vonatkozásában adekvát reakciókat. Ezért a 18–26.-ig terjedő részt egy időre zárójelbe teszem és majd a későbbiekben térek vissza rá. Azt olvashatjuk, hogy „Ami a tárgyak és tárgyi szituációk olyan „elsődleges” tulajdonságait illeti, mint alak, nagyság, tér-

beli távolság és hely, mozgás, súly stb., létezik az ezek észlelésével kapcsolatos természetes... és... species-független reakciónak egy olyan osztálya, amelyet az adott viszonylatban „követő” vagy „reprodukáló” válaszreakciónak nevezhetünk. A mozgás esetében ez a szó szoros értelmében vett „kísérés” (együtthaladás vagy nyomonkövetés) reakciója, a távolság esetében a lokomóció útján vagy kézzel való „elérése”, az alak esetében a lokomócióval, kézzel vagy szemmel történő „körüljárás”, a nagyság vonatkozásában a „megragadása”, a súly esetében az „elmozdítása.” (267.) Ezek a követő vagy reprodukáló válaszreakciók lennének tehát az adekvát reakciók.

a) Bár a mozgás szigorúan szólva nem tulajdonság a szó logikai értelmében, de mivel a szó tradicionális filozófiai értelmében elsődleges minőség, maradjunk ennél. Természetesen nagyon sokféle mozgás van, és ezek egy jelentős részét észlelni is szoktuk. Néha például látjuk Almássy dupla Lutzát vagy egy trapeztornász halálugrását, egy autókerek forgását, egy zászló lengését stb. stb., de abszolúte nem világos, hogy miként lehetne „a szó szoros értelmében” kísérni ezeket a mozgásokat, együtthaladni velük vagy nyomonkövetni őket. Ha például a szó szoros értelmében nyomonkövetni akarnám egy megforgatott biciklikerek mozgását, akkor ez azt jelenti, hogy kezem is forgómozgást kellene végeznem?

A mozgás vonatkozásában adekvát reakció Márkus-féle kijelölésének némi plauzibilitást kölcsönöz a testek egyenesvonalú vagy nem túl bonyolult görbevonalú mozgásának látása. Bizonyos esetekben legalábbis szemmel — ha nem is a szó szoros értelmében — követni szoktuk egy tárgy mozgását. Ha például a buszon utazik egy ismerősrünk, akkor ha integetni akarunk neki — egy darabig — legalábbis szemmel — követnünk kell, kísérnünk kell a busz mozgását. De ez csak annak a trivialisnak tudható be, hogy ha valami mozgó tárgyat továbbra is látni akarunk, akkor tovább is rajta kell tartanunk a szemünket, nem engedhetjük ki a tárgyat a látóterünkéből. De vannak még az egyenesvonalú mozgásoknál is olyan esetek,

²⁸ Márkus a 249. oldalon ad egy definíciót, de mint később ki szeretném mutatni, ez a definíció Márkus észlelés-koncepcióját árkulárisra teszi.

²⁹ Különös élességgel merül fel ez a tárgy-észlelések esetében is. Pl. ha látok egy kést, akkor reagálhatok erre úgy is, hogy: 1. Felveszem és ledöfök vele valakit, 2. Kismirglizem, 3. Eldobom, mert útban van, ... 1532. Eladom, mert az érte kapott kevés pénz is megment az éhhaláltól stb. stb. Az a kérdés, hogy a számtalan sok reagálás közül melyik „a kés vonatkozásában adekvát reakció” megválaszolhatóan, értelmetlen kérdés, mert mindegyik reakció lehet adekvát egy bizonyos cselekvési kontextusban. Továbbá, nagyon nehéz elképzelni, hogy egyáltalán hogyan lehetne és kellene adekvátan és species-függetlenül reagálni pl. a teliholdra — a farkasok üvöltene rá, a kutya megugatják, az embernek mit kellene csinálni, ha a reakció tényleg „igen liberális értelmezésben” species-független? Az igazság azt hiszem az, hogy a hold felkel, ott van az égbolton, vagy látom vagy nem — és kész, ez minden, a dolog be van fejezve. A rá való reagálás kérdése fel sem merül, hacsak nem vagyunk olyan cselekvési kontextusban, amelyben valamilyen megállapodás valamilyen cselekvést kapcsol a hold látásához.

amelyekben nincs ilyen követő vagy kísérő reakció. Ha például valaki szemből közeledik felém és közben nem szaladgál jobbra-balra, akkor sem a szó szoros értelmében, sem szemmel, sem fejforgatással nem követem vagy kísérem a mozgást, hanem egyszerűen csak látom. És más tényezők figyelembevételével azután reagálhatok rá az adott cselekvési kontextusnak megfelelően.

Bonyolult mozgások esetében, amelyek természetesen jól láthatók, és a gyakorlott szemnek felismerhetők, azonosíthatók, pedig egyszerűen értelmetlen dolog ilyen reakciókat posztulálni. Például mi lenne az adekvát reakció Almássy dupla Lutzára, vagy Lakatos piruettjére?

Azt olvashattuk továbbá, hogy a távolság esetében az adekvát reakció a lokomóció útján vagy a kézzel való elérés reakciója. Ez is lehet bizonyos kontextusokban adekvát, de amikor az Alpokban két hegycsúcs óriási távolságát látom, akkor enyhén szólva tökéletesen inadekvát lenne lokomócióval vagy kézzel el-, illetve átérni ezt, vagy kísérletet tenni bármi ilyesmire. Más kérdés természetesen az, hogy méterekkel, kilométerekkel stb. kifejezhetem ezt a távolságot. Ugyanígy nem mindig adekvát az alakok körüljárása sem. Miért lenne például adekvát egy nyomtatott o betű vagy egy 8-as vonatkozásában az, hogy kézzel, szemmel vagy lokomócióval körmozgást végzek, vagy hogy Lissajous-görbe mentén mozgok? Természetesen, ha túl nagy a tárgy és nem tudom átlátni, akkor ahhoz, hogy megállapíthassam a pontos alakját, körüljárhatom. De ez nem mindig szükséges vagy lehetséges. Továbbá, mindannyian meg vagyunk győződve például a Himalája nagyságáról, a szerencsésebbek láthatják is, de nagyon kevesen lehetnek arról meggyőződve, hogy a Himalája nagysága vonatkozásában adekvát reakció a megragadása.

Konklúzióm tehát az, hogy azok a reakciók, amelyeket Márkus felsorol, bizonyos esetekben lehetnek adekvátak, amíg más esetekben lehetetlen, hogy adekvátak legyenek.³⁰ Ez is alátámasztja azt a fentebbi konklúziót, hogy például a „Lakatos piruettjének megfelelő reakció” logikai értelemben egy függvény, s amíg a „Látam Lakatos piruettjét” minden bizonynyal egy állítás, amelynek igazsága vagy hamissága eldönthető kérdés, addig az „Érzékzerveimet ért ingerlés következtében képes és kész voltam arra, hogy a Lakatos piruettjének megfelelő módon reagáljak a külső környezetre” sohasem

állítás, hanem állításfüggvény, s így igazságának vagy hamisságának kérdése fel sem merülhet. Ezért a kettő ekvivalenciájának feltételezése értelmetlen feltételezés.

b) De tegyük fel, hogy nem értelmetlen ez a feltételezés, tegyük fel, hogy a cselekvési kontextus kiküszöbölésével is ki lehet jelölni „az” adekvát reakciókat. Ekkor is súlyos ellenvetések hozhatók fel E és R feltételezett ekvivalenciájával szemben. Először is úgy tűnik, hogy a „felkészülés”, „készültség”, a „képes és kész vagyok” kifejezések semmivel sem világosabbak és érthetőbbek, mint a „diszpozíció” terminus. Másodszor, ha a Lakatos piruettjének vonatkozásában adekvát reakció például a tapsolás, akkor én képes és kész lehetek a tapsolásra anélkül is, hogy látnám a piruettet. Nem akarok szinikritikát írni, de láthatom a piruettet anélkül is, hogy képes és kész lennék a tapsolásra. Sőt, ha egy autó egyenesvonalú mozgása vonatkozásában adekvát reakció a kísérés, akkor képes és kész lehetek az autó mozgásának követésére (természetesen csak szemmel vagy fejforgatással) anélkül, hogy látnám a mozgását (például egy versenyautó elindulása előtti másodpercekben), és láthatom a mozgását anélkül, hogy követném, kíséreném azt. Ezek szerint el lehet képzelni olyan szituációkat, amelyekben E igaz és R nem, illetőleg R igaz és E nem, ezért E és R nem lehetnek ekvivalensek.

Tévedés ne essék, E és R ekvivalenciájának tagadásával semmiesetre sem tagadom azt, hogy az észlelés *jelenségei* összekapcsolódhatnak bizonyos reakciókészültségekkel. E és R ekvivalenciájának feltételezése lehet értelmetlen, vagy hamis feltételezés, függetlenül attól, hogy az említett dolgok *de facto* összekapcsolódnak-e vagy sem. Ugyanis, amikor ez utóbbi említett dolgok *tényleges* összekapcsolódását, „konstans konjunkcióját”, oksági vagy nomológikus viszonyát feltételezzük, akkor valódi természettudományos hipotézist állítunk fel. E konkrét tudományos hipotézis igazolásának vagy cáfolásának feladata nem a filozófia, hanem a természettudomány illetékességi területébe esik. Mindezzel természetesen csak annyit akarok mondani, hogy e valódi tudományos hipotézis igazságának vagy hamisságának kérdése nem azonos az E és R ekvivalenciáját leszögező állítás igazságának vagy hamisságának kérdésével.

c) Ha most pillanatnyilag el is tekintünk az eddigiekben szóvá tett problematikusról, akkor is úgy tűnik, hogy Márkus koncepciója abszurd következmé-

³⁰ Márkus a későbbiek során (289.) az emberi ísz., elés esetére bevezeti még az ún. átalakítási reakciók fogalmát is. A reakciók számának szaporítása azonban úgy tűnik, nem oldja meg az említett problémákat, ugyanis az átalakítási reakciókról *mutatis mutandis* el lehet mondani a fentieket.

nyekkel jár. Ha ugyanis az észlelés valóban felkészülés az észlelt sajátosságnak megfelelő reakcióra, és ha minden észlelhető sajátosság vonatkozásában létezik egy megfelelő reakció, illetve reakció-típus, akkor az észleletek különbségeit a megfelelő reakciók különbségeiben kell keresnünk, és ha különbség van a megfelelő reakciókban, akkor különbségnek kell lenni az észleletekben is.

A filozófia történetében sokan szóvá tették már, hogy bizonyos sajátosságok több mint egy érzékszervvel észlelhetők. Az ún. elsődleges minőségek közül majdnem mind ilyen, a mozgás például nemcsak látható, hanem hallható is, az alak nemcsak látható, hanem tapintható is stb. Tegyük fel, hogy a szomszédom ideges járkálásának vonatkozásában adekvát reakció A, akkor Márkus koncepciója szerint az, hogy „Látom a szomszédom ideges járkálását” ekvivalens kellene legyen avval, hogy az „Érzékszerveimet ért ingerlés következtében képes és kész vagyok A-módon reagálni”. De ha hallom a szomszédom ideges járkálását, akkor a „Hallom a szomszédom ideges járkálását” ugyancsak ekvivalens kellene legyen avval, hogy az „Érzékszerveimet ért ingerlés következtében képes és kész vagyok A-módon reagálni”. Amiből azt a valóban meglepő következtetést vonhatjuk le, hogy hacsak nem akarjuk azt hinni, hogy az ekvivalencia nem tranzitív, akkor a „Látom a szomszédom ideges járkálását” és a „Hallom a szomszédom ideges járkálását” ekvivalens kellene legyen. Ugyanilyen eredményt kapnánk például egy kocka látása és tapintása esetében is stb.

Visszafelé sem kapunk túl megnyugtató következtetéseket. Mert ha látom egy nyakkendő színét, és ha látom egy zászló lengését, akkor Márkus álláspontjára helyezkedve nehéz nem levonni azt a következtetést, hogy a két esetben nemcsak a látott dolognak, hanem a „látás”-nak is különbözónak kellene lennie. S ezt folytatni lehetne az összes elsődleges minőség látására is, ami azzal a lehangoló eredménnyel járna, hogy nem létezne egyetlen látásfogalmunk rendkívüli különböző esetekkel, hanem minden esetben maga a „látás” is mást és mást jelentene.

d) A reakciót jellemző értékek és az illető elsődleges minőséget jellemző értékek izomorfiajának feltételezése, sajnos, nem teszi elfogadhatóbbá az észlelés itt

bírált felfogását. Márkus a példái során sehol sem mutatja ki, hogy az izomorfia tényleg fennáll. Továbbá meg lehetne kérdezni, hogy például egy megforgatott biciklikerek látása esetében *minek* mivel kellene izomorfának lennie.

15. Az ún. másodlagos minőségekkel kapcsolatban nem áll szándékomban túl sokat mondani. Talán csak annyit, hogy Márkus két különböző felfogást fejt ki ezek észlelésével kapcsolatban. Például a színek vonatkozásában, mondja Márkus, a kontextustól függően tetszőleges reakciók lehetnek adekvátak. De ha valaki a válaszreakciók segítségével akarja a szín-észlelést értelmezni, akkor feltételeznie kell, hogy minden színhez tartozik a válaszreakciók egy előre nem megadott osztálya, és hogy az ezekre való felkészülés egyezik meg a színek észlelésével. Márkus azt írja, hogy „... normális emberi színlátással rendelkezni, ez nem jelent *semmi mást*, mint képesnek lenni arra, hogy a 'normális érzékszerv' vonatkozásában ... *különböző (megkülönböztethető) reflexivitású felületekre különböző (tetszőleges) válaszreakciót adjunk*”. (283.) A későbbiek során (284., 287.) azonban kiderül, hogy a színek észlelése „lényege szerint *semmi más*” (284.), mint a színek diszkriminációja, azaz, ha például látom egy nyakkendő színét, akkor ez lényegében nem más, mint hogy a nyakkendő színét meg tudom különböztetni az égbolt kékjétől, vagy az alkonypirtól stb. Kicsit leegyszerűsítve ez azt jelenti, hogy a színek észlelése nem más, mint a színek észlelése, ami egy trivialitás, de egy fontos trivialitás. Viszont bármennyire is trivialitás, úgy tűnik, hogy különbözik a fenti, elsősorban az adekvát reakció fogalmára támaszkodó elemzéstől.

16. Az ún. másodlagos minőségekkel azért nem akarok külön és részletesen foglalkozni, mert szerintem az egész elsődleges-másodlagos megkülönböztetés skolasztikus, metafizikus megkülönböztetés, filozófiatörténeti babona, ami mellett bizonyos dogmákon vagy legendákon kívül semmit sem lehet felhozni. Nem akarok kitérni arra, hogy a filozófia történetében kik és hogyan tették meg ezt a különbséget,³¹ hanem csak Márkus megkülönböztetési alapjait (279., 286. és köv.) szeretnék foglalkozni.

Először is a *tudás* alapján nem lehet megvonni ezt a különbséget, nem lehet azt mondani, hogy egy elsődleges minőség ész-

³¹ A filozófia történetében szokás volt azt mondani, hogy az elsődleges minőségek objektívek, a másodlagosak szubjektívek. Az idealista Berkeley azonban észrevette, hogy ez az álláspont inkonzisztens, mert ha valaki a jól ismert érvек alapján elfogadja azt, hogy a szín, hang, szag szubjektív dolgok, akkor ebből logikailag következnek, hogy az elsődleges minőségek sem lehetnek objektívek. Berkeley ezt a következtetést le is vonta. Az igazság viszont mindkét állásponttal szemben az, hogy mind az ún. elsődleges, mind az ún. másodlagos minőségek objektívek. Megítélesem szerint Ryle helyesen és meggyőzően érvelt mindkét „minőség” objektivitása mellett. Vö.: Ryle G.: „The Concept of Mind”, Penguin Books, Harmondsworth, 1963. 208. és köv.

lelése tudást, ismeretet nyújt, amíg egy másodlagosé nem nyújt tudást. Hiszen, ha látom egy nyakkendő színét, vagy ha látom Sophia Loren alakját (ami még a leggrigorózusabb észlelés-elmélet alapján is egy elsődleges minőség), akkor ezek egyike sem képezi az emberi tudás esetét. Amíg más, ettől eltérő kontextusban természetesen tudhatjuk, hogy milyen színű a nyakkendő, vagy hogy miként mozog egy autó. A látás kontextusában azonban sem az elsődleges, sem a másodlagos minőségek észlelése nem esete az emberi tudásnak.

Másodszor, a *tudás alapja* alapján sem lehet megkülönböztetni őket. Ugyanis tudásunk alapjául nemcsak egy elsődleges, hanem egy másodlagos minőség észlelése is szolgálhat.³²

Harmadszor, a *knowing how* alapján sem lehetséges különbséget tenni ún. elsődleges és másodlagos minőségek között. Eredetileg Márkus bizonyos reprodukáló és megváltoztató cselekvések, reakciók megletéhez, illetve nem-létéhez kötötte ezt a különbséget, ezért a *knowing how* csak egy új elnevezése a már megvont különbségnek és nem egy új alap, vagy az alap erre. Ha továbbá figyelembe vesszük, hogy Márkus álláspontja szerint a reprodukáló reakciók egy jelentős része öröklött, akkor maga a *knowing how* elnevezés nem túl szerencsés, ugyanúgy ahogy nem lenne túl szerencsés azt mondani, hogy X. Y. tudja hogyan működtesse a pupilla-reflexet, vagy hogy tudja hogyan érmesse meg az ünnepi lakomát. A *knowing how* ugyanis csak tanult viselkedésekre, cselekvésekre alkalmazható.

Negyedszer, nem lehet a különbséget megvonni annak alapján sem, hogy az arisztokratikus elsődleges minőségek észleletei, úgymond, „hasonlítanak” az észlelt objektív fizikai jellemzőkre, amíg a plebejus másodlagosaké nem. Márkus azt írja, hogy „... az elsődleges minőségek észleletei — szemben a másodlagosak észleleteivel — „hasonlítanak” az észlelt objektív fizikai jellemzőkre, tulajdonságokra — „hasonlítanak” ugyanis abban az értelemben, hogy valamely ilyen tulajdonság észlelete nem más, mint az aktív követésre-leképezésre való cselekvés-készültség funkcionális állapota”. (287.) Vitathatatlan, hogy láthatjuk és néha szoktuk is látni egy kockacukor alakját, és az is vitathatatlan, hogy a szó tradicionális filozófiai értelmében ez egy elsődleges minőség. Viszont minden eddigi teoretikus magabiztosságunk

elpárologna, ha valaki azt kérdezné meg, hogy mi is ennek a „minőség”-nek az észlelete, és hogyan lehetne a kockacukor alakja és e között az észlelet között hasonlósági viszonyt keresni, illetve felállítani. Figyelembe véve azt, hogy a „cselekvés-készültség funkcionális állapota” és a kocka alakja között semmiféle hasonlósági viszonyt sem lehet felfedezni, Márkus álláspontja feltehetően az, hogy mivel „... egyértelmű megfelelés áll fenn a szóban forgó objektív tárgyi paraméter értékei és (amennyiben ennek észlelése veridikus) az integráns reakció (vagy ennek terminális végállapota) meghatározott objektív jellemzőjének értékei között, pontosabban, a paraméter-értékek e két halmaza izomorf egymással” (268.), ezért a hasonlóságot az említett halmazok izomorfiajaként kell értenünk. Csakhogy, mint említettük, Márkus sehol sem mutatja ki, hogy az izomorfia tényleg fennáll. Továbbá ezt a megkülönböztetési alapot úgy fogalmazza meg, hogy közben előfeltételezi saját észlelés-koncepciója helyességét. S ezért megítélésem szerint ez sem lehet elégséges az ún. elsődleges és másodlagos minőségek megkülönböztetésére.

17. Végezetül szóljunk még néhány szót a 18–26. részekről. Márkus ezekben a részekben mindenekelőtt két dolgot akar igazolni. Egyrészt azt, hogy az észlelési állítások objektív megismerési igénye és a látszik-látom különbsége megmagyarázható az általa javasolt koncepcuális sémán belül.

a) A tanulmány 5. részével kapcsolatban már megemlítettük, hogy az észlelési állítások objektív megismerési igénye és feltételezése ellentmondásban van azzal a megállapítással, hogy ezek evidenciák az említett típusú állításokra.³³ Ugyanez az ellentmondás ismétlődik meg itt a III. 18. részben.

Az a válasz pedig, amit „a filozófiai észlelés-elmélet egyik leglényegesebb kérdésére” kapunk, némi kívánnivalót hagy maga után. Márkus azt írja, hogy amikor valaki beszámol az „észlelettel bírást belső állapotáról”, akkor „... de facto azt állítja, hogy kész egy olyan viselkedésre, amely csak akkor adekvát, ha közvetlen környezete a megfelelő észlelhető (objektív) tulajdonságokkal rendelkezik”. (251.) Ez az idézet, és részben az objektíve adekvát cselekvés 249. oldalon található definíciója a tanulmány koncepciójának egyik belső problémájára hívja fel figyelmünket.

³² Itt nincs módom részletesen kitérni az emberi tudás alapjával kapcsolatos filozófiai, ismeretelméleti problémákra, s ezért nem érintem tudásunk fundamentumának kérdését sem. Ez utóbbira vonatkozóan azonban lásd a szerző „Vélekedés a tudásról” c. cikkét; „Világosság”, 1969/5, 290–296.

³³ Egyébként a 18. rész és a hozzáírástól lábjegyzetek mindenkit meggyőzhetnek arról, hogy Márkus az „evidencia” szót tényleg a fentebb leszögezett, és általános elfogadott értelemben használja.

Márkus csak úgy tudja biztosítani az észlelési állítások objektív megismerési igényét, ha az E és R viszonyára vonatkozó felfogását cirkulárisra teszi. Az „adekvát cselekvés, viselkedés” fogalmát ugyanis az „észlelés” fogalma segítségével világítja meg. Ha egy cselekvés vagy viselkedés csak akkor adekvát, ha a közvetlen környezet rendelkezik az észlelhető F tulajdonsággal és ha ez utóbbi csak az F tulajdonság észlelésével dönthető el (— és azt, hogy a környezet rendelkezik-e az észlelhető F tulajdonsággal, igazán nem lehet másként eldönteni mint észleléssel —), akkor az a kérdés, hogy a cselekvés vagy viselkedés, a reakció adekvát-e vagy sem, csak az F tulajdonság észlelése alapján dönthető el.

S ezen a cirkularitáson már nem segít az észlelési állítások performatív funkciójának feltételezése sem. Először is a 43. lábjegyzet eléggé félrevezető, mert Austin sem a megadott helyen, sem pedig máshol egyetlen megjegyzést sem tesz a „performatív kijelentés” fogalmáról, azon egyszerű

oknál fogva, mert ilyesmi egyáltalán nem létezik. Egy performanció sohasem lehet igaz vagy hamis, mert nem is állítás, nem is kijelentés. A performanció egyike a nyelv nem deskriptív, nem kognitív funkcióinak. Másodszor, a „praktikus felelősségvállalás”, a „szubjektív-gyakorlati felelősségvállalás” (251—252.) nem azonos a performancióval. A „hiszem”, bármennyire rendületlenül is higgyek valamit, bármekkora „szubjektív-gyakorlati felelősségvállalás” is tapadjon hozzá, nem esete a performancióknak. Amíg az „elnevezem” — természetesen megfelelő kontextusban — a performanció egyik esete, anélkül, hogy egy szikrányi „szubjektív-gyakorlati felelősségvállalás” kapcsolódna hozzá.

b) A látszik-látom különbségére, és az ún. illúzió argumentumra, az érzet-észlelet problémára, az észlelés aktív vagy passzív voltára stb. vonatkozó kérdések centrális jelentőségűek minden filozófiai észleléselemélet számára, elemzésük azonban külön tanulmányt igényel.

NÉHÁNY MEGJEGYZÉS ERDÉLYI ÁGNES „NYELV ÉS GONDOLKODÁS” CÍMŰ RECENZÍÓJÁHOZ*

H. MOLNÁR ILONA

Az „Általános nyelvészeti tanulmányok” VII. kötetének ismertetésében Erdélyi Ágnes bevezetésül azt írja, hogy a filozófus érdeklődéssel várja, mit mond a modern nyelvtudomány a filozófiának egyklasszikus kérdéséről, a nyelv és a gondolkodás viszonyáról. Be kell vallanom, hogy a nyelvész sokszor talán még nagyobb érdeklődéssel, sőt várakozással figyeli, mi az, ami munkájában a filozófus számára is fontos. Tudnia kell, hova tartoznak, milyen értéket képviselnek kutatásai filozófiai szinten. Ehhez pedig szüksége van a filozófus véleményére. Hazai viszonylatban annál is inkább, mivel a magyar nyelvtudomány művelői — most mindegy, hogy milyen körülmények folytán — kutatási eredményeik elméleti általánosításával régebben keveset törődtek, és még ma sem eléggé jártasak ebben a munkában. Am ettől eltekintve is meglehetősen szerencsés kivételnek számítana az a nyelvész, aki kész filozófus is egyben. Persze, a filozófia művelői között is kevés az olyan, aki többet tudna a nyelvről, mint amennyit annak idején tanáraitól elsajátított. Együttműködésre tehát feltétlenül szükség van. Remélem, hogy Erdélyi Ágnes terjedelmes és

tartalmas recenziója csak a kezdete egy termékeny folyamatnak, a nyilvános véleménycserének. Ez ösztönzött arra, hogy írására néhány megjegyzést tegyek, illetve, hogy elmondjam vele kapcsolatos ellenvetéseimet. Természetesen nem közvetlenül a kötet tanulmányainak értékére vonatkozóan, hiszen akkor írhattam volna egy másik recenziót egy másik folyóiratba. Most másodrendű dolog, hogy a tekintetben, melyik tanulmány nyújt többet és melyik kevesebbet, mennyiben térne el a véleményünk. (Egy pontot kivéve, amelyre nem ok nélkül térek majd ki.) Távol áll tehát tőlem, hogy valamiféle „ellenrecenziót” írjak. Ellenben a recenzens nézetében, mondjuk így: „nyelv- és nyelvtudományszemléletében” látok olyan összetevőket, amelyeket hibásnak tartok, olykor pedig egyenesen furcsállok. Ezeket feltétlenül szóvá szeretném tenni. Úgy gondolom, ha lehet, a legjobb őket minél előbb tisztázni. Egyebek között azért is, mert félok, hogy nem kizárólag a recenzens nézeteire jellemzőek, hanem a nyelvészettel határos kérdések iránt érdeklődő filozófusok közül többek felfogásában is megvannak.

*„Magyar Filozófiai Szemle”, 1971/3—4, 540—549.

1. Erdélyi joggal állapíthatja meg, hogy a tanulmánykötetből nagyon keveset tudott meg a tárgyalt témáról, pontosabban arról, hogy mit mond róla a modern nyelv-tudomány. Ezt ő egyszerűen úgy érti, hogy a kötetbeli dolgozatoknak egy bizonyos része vagy olyan gyenge, hogy szinte kár róla beszélni, vagy nem is tartozik szorosan a tárgykörbe, vagy rosszul van megformálva. Megeshet. De szerintemsokkal többre jutunk, ha számolunk a következőkkel. Először is: a nyelvtudomány vagy — szűkítsük le — a magyar nyelvtudomány birtokában levő hatalmas ismeretanyag-nak, sajnos, valóban még csak igen-igen kis hányadát dolgozták fel abból a szempontból, mit vall a nyelv és a gondolkodás összefüggésének természetéről. A magyar nyelv-tani, jelentéstani, nyelvtörténeti, dialektológiai, a finnugor nyelvészeti és más kutatások, továbbá a különféle szótárak tengernyi adata és megállapítása vár még ilyen feldolgozásra. Nélkülük pedig kevés megfogható eredménye lehet a téma körüli bármily remekbe szabott elmélkedésnek, az igaz! Másodszor: ami belőlük mégis helyet kapott a kötetben, azt Erdélyi Ágnes nem vette észre (lásd alább). Harmadszor: a kötetet nem kis terjedelemben szorozfúsok írásai töltik meg. Ez kitűnő dolog, no de amit ők mondanak, azt természetesen ők mondják, és nem a nyelvészek (Bence György és Kis János egyébként expressis verbis pontosan így is értékeli saját fejtegetéseiket). — Nem kevésbé elhanyagolható körülmény, hogy a kötet szerzőinek egy része, amint Erdélyi Ágnes kifejezi magát, a kötet „chomskyánus tömbjéhez” tartozik. Mármost, a chomskyánusok, bármily sokat küzdöttek is már a jelen témakörbe vágó kérdésekkel, és bármily érdekes kísérleteket is tettek megoldásukra, olyan sok újat *mondani* eddig még nem tudtak a nyelv és a gondolkodás viszonyáról. Azt hiszem, ha azon, hogy „valamit mondani”, mindketten igazolt állításokat értünk, akkor Erdélyi Ágnessel teljesen egyezik a véleményünk. Hacsak nem értjük különbözőképpen az igazolás fogalmát.

2. Fenti gyanúmat a következőkre alapítom. A tanulmánykötetben Bence György és Kis János sokoldalúan motivált, érdekes fejtegetésbe bocsátkozik arról, hogy a nyelv fejlődésének feltevéseük szerint nincsen határozott iránya, illetve, hogy a nyelvben nincsen kumuláció. Erdélyi úgy értékeli fejtegetésüket, hogy a szerzők szempontjukat „részletekbe menően igazolják”. (544.) Én viszont nem találom, hogy a szerzők bármit is *igazoltak* volna. A nyelvre vonatkozóan semmit sem lehet logikailag igazolni, mert bizonyító tények

nélkül minden ilyen törekvés csupán a hipotézis szintjéig juthat el, amelynek tudományos jelentőségét természetesen nem tagadom. Nem véletlen, hogy a nyelv-tudósok még nem tudtak dönteni afelől, hogy van-e a nyelv fejlődésének meghatározott iránya vagy nincs. A kumulációt illetően (úgy vélem, a két kérdés konkrét tartalma egyelőre nem azonos) már sokkal biztosabban állíthatjuk, hogy *van* kumuláció. Anélkül, hogy részletesen kifejtjenem, utalok rá, hogy a grammatikus, illetve a nyelvtörténész például valamely nyelvi jel mai használatában, szintaktikai és szemantikai minőségében annak egész történetét felfedezheti, rekonstruálni tudja. (Vö. pl. Károly Sándor: „Általános és magyar jelentés-tan”, Budapest 1970, 211–265, 273–331.; A. A. Уфимцева: „Теоретические проблемы слова, Ленинизм и теоретические проблемы языкознания”, Москва 1970, 307–319.) Eszerint viszont valamiféle fejlődési iránynak is kell lennie, de még nem tudjuk, mi az. Lehetséges, hogy arról a jelenségről van szó, amelyet Zsilka János több helyen is (a szóban forgó kötetben is) a *szintaktikai formák teljesítő-képessége növekedésének*, illetve a nyelv *pragmatikus aspektusának* nevez. Számomra meglepő, hogy a „chomskyánus tömb” a nyelvnek erre az oldalára nem figyelt fel, holott épp a generatív nyelvészlelet alapján volna a legjobban megközelíthető a kumuláció. Erdélyi maga sem vette észre, hogy Zsilka pontosan ehhez a kérdéshez szól hozzá, mégpedig Bencével és Kissel éppen ellenkező értelemben. Ha ugyanis észrevette volna, akkor érdemben is tudott volna valamit mondani Zsilka tanulmányáról.

3. Bence és Kis értekezéséről szólva Erdélyi még egy furcsa megjegyzést tesz: „a szerzők — írja — a generatív grammatika által feltárt konstitutív szabályrendszerre alkalmazzák a mindennapi objektívációkról elmondottakat”. (543.) — Mire? A generativista nyelvészek foglalkoznak ugyan szabályok felállításával, sőt feltárásával is, de azt *már* maguk sem hiszik és nem is állítják, hogy feltárták volna a nyelvi viselkedés konstitutív szabályrendszerét. Ami nincsen, arra pedig nem lehet semmit sem alkalmazni. A recenzens gondolati csuszamlása mögött legalábbis azt sejtem, hogy Erdélyi nem tud a generatív nyelvészeti fejleményeiről. Egyébként biztosan nem beszélne hipotézisekről úgy, mintha azok igazolt elméletek volnának.

4. Szorosan az előbbi jelenséghöz tartozik az ismertetésnek még egy részlete.

Erdélyi bírálandónak tartja Chomsky második korszakának mentalizmusát és pszichologizmusát. Szerintem igen világo-

san látja, hogyan kell, illetve lehet bírálni az innáta-hipotézist. Úgy értem: ha már erre valaki időt szán. A kérdést Pap Mária is jól megvilágítja a tanulmánykötetben. Egy megfogalmazás mellett azonban, amelyet Erdélyi Pap Máriától vesz át, félrevezető volta miatt megint csak nem mehetünk el szó nélkül: állítólag Paul Kiparsky „felfedezte a diakron és szinkron nyelvészet egyesítésének régen keresett lehetőségét”. (545.) — Mit fedezett fel Kiparsky? Az a feltételezés, hogy a kettő egyesítése lehetséges, már jóval Kiparsky idézett cikke előtt megvolt (lásd Roman Jakobson közismert írását, „Hang—Jel—Vers”, Budapest 1969, 159—167.; „A szinkronia és a diakronia egysége” címen közölt cikk 1952-ből való); Kiparsky legfeljebb a generatív grammatika számára fedezhette fel. Vagy talán arra jött rá, miként történjék az egyesítés? Ez aztán jelentős felfedezés volna! Csakhogy erről nincsen szó. Kiparsky felvetett néhány fontos gondolatot, amely beépíthetőnek látszik az eddigi kutatásokba. Hiszen már jó ideje folynak kísérletek az egyesítés mikéntjére, nem is jelentéktelen eredményvel. Itt ismét csak Zsilka több, mint egy évtizedre visszamenő kutatásaira utalhatok elsősorban, továbbá Ju. Sz. Sztjepanov esettani vizsgálataira („Вопросы Языкознания”, 1968, 6/36—48), hogy az „Általános nyelvészeti tanulmányok V. kötetét” — benne Fónagy Iván, Herman József, Péter Mihály és mások tanulmányát — ne is említsem. Mindez Kiparsky előtt, legfeljebb vele egy időben. A kérdés pszicholingvisztikai vonatkozásaihoz érdemes tanulmányozni A. A. Leontyev koncepcióját is a nyelvi struktúra, a nyelvi tevékenység és a történetiség viszonyáról. (A. A. Леонтьев: „Язык, речь, речевая деятельность”, Москва 1969.) Talán elég ennyit felsorolni. A Kiparsky-tanulmány értéke így persze bizonyos értelemben még növekszik is, mivel nyilván igen sokan eleve egyetértenek vele. A furcsaság csak az, hogy eszerint Erdélyi Ágnes (Pap Mária nyomán) „keresésnek” nevezi azt, amikor valaki már felismert egy lehetőséget és konkrét kutatásokat végez megvalósítására, s „megtalálásnak”, amikor valaki még éppen hogy csak ráeszmélt a másoktól már javában vizsgált lehetőségekre. Itt mindenképpen egy nem kívánatos fordított értékrenddel állunk szemben.

5. Viszont ennek az értékrendnek az alapján már érthető, miért mondja Erdélyi Ágnes Balázs János és Juhász János tanulmányát a kötet témájához képest periferikusnak, Dezső Lászlót és S. Kádár Juliát pedig „technikai jellegűnek”. Nyilván azért, mert valamilyen részproblémá-

ról vagy konkrét vizsgálatról számolnak be. Ezeknek összefüggése a nyelv és a gondolkodás problematikájával Erdélyi Ágnes számára nem mindig világos; s az sem, hogy mind Dezső László, mind S. Kádár Júlia dolgozata természetszerűen „technikai jellegű” is, generatív, illetve kísérleti módszerénél fogva.

Ez az a pont, amelyet hozzászólásom elején említettem: ahol értékelésem lényegesen eltér Erdélyiétől. A recenzensnek észre kellett volna vennie, hogy — például — a Juhász Jánoséhoz hasonló vizsgálatok nélkül egy tapodtat sem haladhatunk előre a Sapir—Whorf-féle hipotézis ellenőrzésében; az olyanféle kísérletek hiányában pedig, amelyet Kádár Júlia végzett, lényegesen bizonytalanabbak volnának ismereteink a megismerési kategóriák és a szófajok viszonyáról. Erdélyi Ágnes szerint ezek mellékes problémák? Szerintem a szerzők kulcskérdésekhez szóltak hozzá és szolgáltatnak adalékot. Tudom, hogy minden kísérletnek lehetnek buktatói, a valóságot eltorzító hibái. De most nem erről van szó. Nem lehet kétséges, hogy a nyelv és a gondolkodás összefüggéseinek megismerésében mire támaszkodhat jobban a tudós: egy-egy ragyogó elmefuttatásra-e vagy konkrét tényekre, adatokra. Ilyen értelemben az említett és hasonló tanulmányok egyszerűen nélkülözhetetlenek a filozófia számára is. Még Károly Sándor erősen elmarasztalt dolgozata is számos értékes megfigyelést tartalmaz a szintaxis és a szemantika viszonyáról. — Kitűnő Erdélyi Ágnes megállapítása: a grammatikának „azt meg kell mutatnia, hogy az a mód, ahogyan a nyelv működését magyarázza, összeegyeztethető a nyelvelsajátítás tényével, vagy legalábbis nem zárja ki a nyelvelsajátítás valamilyen magyarázatát”. (543.) Szeretném azonban megkérdezni, hogyan fogja ezt a grammatika megmutatni, ha nincsen a kezében megfelelő bizonyító anyag a nyelvtörténet, a nyelvhasználat, illetve a nyelvelsajátítás köréből? ... Megint a megmutatás, az igazolás, a „beszélünk róla, tehát van!” logika!

6. Végül még egyet. Erdélyi Ágnes szerint az „Általános nyelvészeti tanulmányok” VII. kötetének fő értéke, hogy a generatív grammatikának valamiféle nagy „áttörését” dokumentálja „az általános nyelvészet berkeiben”, arról tanúskodva, hogy sikerült leküzdeni „a hazai nyelvész körök hosszú időn keresztül tanúsított makacs ellenállását”. (540, 549.) Ebben a megállapításban minden szó hamisan cseng. Annyi igaz, hogy az általános nyelvészet berkeiben volt egy jelentős fordulat, mégpedig az 50-es évek végén (indítókaira, tartalmára vonatkozóan lásd főként: Áltá-

ános nyelvészetünk helyzete; Az alkalmazott nyelvészet helyzete Magyarországon, A debreceni nyelvészaktívá üléseinek előadásai és felszólalásai [Telegdi Zsigmond, illetve Herman József előadásai] 1968; Tudományos ülésszak az MTA Nyelvtudományi Intézete megalakulásának 20. évfordulója alkalmából [Király Péter és Deme László előadásai] I. OK, XXVII, 199—225.). Ekkor azonban Chomskyt még valószínűleg senki sem ismerte Magyarországon. A megindult fejlődésnek nagy lendületet adott az 1961 márciusában megrendezett kétnapos vitaülés, amikor a generatív nyelvtanról még mindig alig esett szó. A későbbi generativisták jó része ebben vagy az ezt közvetlenül megelőző időben a *bloomfieldi* vagy a *harrisi strukturalizmus* elszánt híve volt. (Vö. Vita a nyelvtudomány elvi kérdéseiről, I. OK, XVIII, 7—168; Szépe György, „Valóság”, 1969/6, 20.) 1962-ben viszont az MTA Nyelvtudományi Intézetében már meg is alakult az általános és strukturális nyelvészeti csoport, majd osztály, amelynek fő feladata a grammatika területén kezdettől fogva a generatív elmélet és módszer tanulmányozása és alkalmazása volt. Hol itt a hosszú időn keresztül tanúsított makacs ellenállás? A csoport dolgozott, és produkált, amit produkált (a munka értékelése nem ide

tartozik). — Vagy talán azt nehezményezi Erdélyi Ágnes, hogy a nem generativista nyelvészek *nem hűttek el abból mindent*, amit később maguk a generativista nyelvészek is revideáltak, illetve folyamatosan revideálnak? Hát ez *baj*? — Baj a maradság (nem akarom tagadni, hogy van ilyen is), de nem baj a felismert igazságokhoz, a felderített tényekhez való — igenis — makacs ragaszkodás mindaddig, amíg egy teljesebb igazságot nem tudunk a helyébe állítani. Elképzelhető tudomány ilyen makacsság nélkül?

Nem kétséges, hogy az ún. „generatív gondolat” ma eleve nebb a nyelvtudományban, mint valaha is volt. És bizonyos, hogy *Magyarországon* (néhány más országban is, de nem mindenütt) a chomskyánus nyelvészetnek ebben nagy érdeme van, ha nem is csak annak. Magáról a chomskyzmusról azonban „áttörés” helyett sokkal inkább azt kell mondanunk, hogy „visszament a helyére”. Megbecsülése annak megfelelő, amennyire megbízható eredményeket produkál, illetve amennyivel többet magyaráz meg a nyelvből, mint más irányzat.

Ennyiben szerettem volna Erdélyi Ágnes nézeteivel szemben álláspontomat kifejezteni.

Dr. Sándor Pál

(1901—1972)

a párt és a magyar munkásmozgalom régi, kiemelkedő harcosa,
az Eötvös Loránd Tudományegyetem tanára,
a filozófiai tudományok doktora
elhunyt.